

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

MAHMUDOVA NURANƏ SAHİB qızı

“XƏZƏR PROBLEMİ DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏRDƏ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı:

060213 “Beynəlxalq münasibətlər”

İxtisaslaşma:

“Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya”

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

t.e.d., prof. Abdullayev B.M.

t.e.n., dos. Qurbanov R.M.

Kafedra müdiri:

t.e.d., prof. Abdullayev B.M.

BAKİ – 2015

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I Fəsil. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində Xəzərin hüquqi statusu problemi.....	6
1.1. Xəzərin hüquqi statusu probleminin yaranmasını şərtləndirən amillər.....	6
1.2. Xəzərin hüquqi və beynəlxalq hüquqi statusu: problemin həllinə müxtəlif yanaşmalar və beynəlxalq təcrübə.....	16
1.3. Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsində Xəzəryanı dövlətlərin mövqeyi.....	28
II Fəsil. Regiondankənar aktorların xarici siyasətində Xəzər bölgəsinin yeri və rolu.....	44
2.1. ABŞ-ın xarici siyasətində Xəzər regionu.....	44
2.2. Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyində Xəzər regionunun əhəmiyyəti.....	54
2.3. Xəzər regionu Türkiyə və qabaqcıl Asiya dövlətlərinin xarici siyasətində.....	68
III Fəsil. Azərbaycanın xarici siyasətində Xəzərin hüquqi statusu problemi və enerji ehtiyatlarının nəqli siyasəti.....	76
3.1. Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi ilə bağlı Azərbaycanın diplomatik fəaliyyəti.....	76
3.2. Azərbaycanın Xəzərin enerji ehtiyatlarının nəqli siyasəti və onun perspektivləri.....	92
Nəticə və təkliflər.....	102
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı.....	105

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. SSRİ-nin süqutundan sonra Xəzər regionunda yeni müstəqil dövlətlərin yaranması Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi məsələsini gündəmə gətirdi. Beləliklə, Xəzəryanı dövlətlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi və Xəzərdən istifadə məsələsinin həllinin zərurəti ortaya çıxdı. Xəzərin hüquqi statusu probleminin həll edilməsi ilə bağlı 1992-ci ildən etibarən sahiyanı dövlətlər arasında danışıqlar prosesi başlandı. Uzun müddət ərzində hələ də Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməməsi və yekun konvensiyanın qəbul edilməməsi səbəbindən bu problem Xəzəryanı dövlətlər arasında əsas müzakirə mövzusu olaraq qalır.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, regionda nüfuz qazanmaq, enerji ixrac kəmərlərinin təhlükəsizliyi ilə bağlı beynəlxalq aktorların iqtisadi və geosiyasi maraqları toqquşur. Xəzərin hüquqi statusu problemi isə beynəlxalq məsələdir və bu müstəvidə dünyanın aparıcı dövlətləri olan ABŞ, Avropa İttifaqı ölkələri, Türkiyə və digər Asiya dövlətlərinin, o cümlədən region ölkələrinin maraqları kəşifir. Bu dövlətlərdən hər biri yaxşı anlayır ki, Xəzərdə mövqelərini gücləndirməklə bütövlükdə Qafqaz və Mərkəzi Asiya kimi regionlarda üstünlüyə nail olmaq olar.

Bu baxımdan, Xəzərin hüquqi statusu məsələsinin tezliklə həll olunması müasir dövrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən Xəzər regionunda böyük həcmdə enerji ehtiyatlarının sərbəst istismarına və istifadəsinə, həmin ehtiyatların dünya bazarına daşınmasına, regionun enerji təhlükəsizliyinin, eyni zamanda burada dövlətlərin iqtisadi, siyasi maraqlarının təmin edilməsinə, bütövlükdə regionda sabitliyin və təhlükəsizliyin bərqərar olunmasına öz təsirini göstərəcəkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi sahiyanı dövlətlər arasında artıq uzun müddətdir ki, mübahisə mövzusunə çevrilmiş Xəzərin hüquqi statusu problemini məsələnin həlli ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar, beynəlxalq hüquq normaları və təcrübənin təhlili əsasında araşdırmaq, həllinin əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək və mümkün həll variantını tapmaqdan ibarətdir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Problemin yaranmasını şərtləndirən amillərin müəyyən edilməsi;
- Xəzərin hüquqi statusu anlayışının izah edilməsi, problemin hüquq normaları və beynəlxalq təcrübə kontekstində tədqiqi;
- Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi ilə bağlı Xəzəryanı dövlətlərin mövqelərinin təhlili;
- ABŞ, Avropa İttifaqı, Türkiyə və digər Asiya dövlətləri kimi regiondankənar aktorların xarici siyasətində Xəzər regionunun rolunun araşdırılması;
- Xəzərin hüquqi statusu probleminin həllində Azərbaycanın mövqeyinin və diplomatik fəaliyyətinin təhlili;
- Azərbaycanın enerji siyasətində Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının rolunun tədqiqi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Xəzərin hüquqi statusu problemi, Xəzər bölgəsinin region dövlətlərinin və regiondankənar aktorların xarici siyasətində rolunun tədqiqindən ibarətdir. Tədqiqatın predmetini isə Xəzərin hüquqi statusu probleminin nəzəri, metodoloji və təcrübə məsələlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Magistr dissertasiyasının məlumat bazasını mövzu ilə əlaqədar yerli və xarici tədqiqatçı və ekspertlərin araşdırmaları, nüfuzlu beynəlxalq siyasi və strateji araşdırma mərkəzlərinin hesabatları, araşdırılan mövzu üzrə elmi-tədqiqat işləri, məqalələr, internet resursları və digər elmi ədəbiyyatlar təşkil edir.

Tədqiqat zamanı tarixi yanaşma, müqayisəli təhlil və sistemli yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi Xəzərin hüquqi statusu probleminin müəyyən edilməsi ilə bağlı müxtəlif mövqelərin, müasir vəziyyətin və oxşar problemlərin həlli ilə əlaqədar beynəlxalq təcrübənin kompleks şəkildə araşdırılması, regiondankənar aktorların Xəzər bölgəsi ilə bağlı siyasətinin

geniş təhlil edilməsi və Xəzərin hüquqi statusu məsələsinin həlli istiqamətində konkret təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Magistr dissertasiyasını problemin araşdırılmasına həsr olunmuş mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olan tədqiqat işi hesab etmək olar. Dissertasiya işi bu istiqamətdə elmi araşdırmaların həyata keçirilməsində faydalı mənbə ola bilər.

Dissertasiya işinin strukturu. Magistr dissertasiyasının strukturu giriş, üç fəsil, səkkiz paraqraf, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində Xəzərin hüquqi statusu probleminin mahiyyəti, yaranma səbəbləri, beynəlxalq hüquq normaları və təcrübə əsasında tədqiqi, Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsində Xəzəryanı dövlətlərin mövqeyinin təhlili öz əksini tapmışdır. İkinci fəsildə regiondankənar aktorların xarici siyasətində Xəzər bölgəsinin yeri və rolu təhlil edilmişdir. İşin üçüncü fəslində Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı Azərbaycanın diplomatik fəaliyyəti təhlil edilmiş, ölkəmizin Xəzərin enerji ehtiyatlarının nəqli siyasəti və perspektivləri tədqiq edilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda nəticə və təkliflər verilmiş, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və internet resursları geniş şəkildə təqdim edilmişdir.

I FƏSİL. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində Xəzərin hüquqi statusu problemi.

1.1. Xəzərin hüquqi statusu probleminin yaranmasını şərtləndirən amillər.

Xəzər Avropa və Asiya sərhəddində yerləşən, Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Türkmənistan, Azərbaycan və İran dövlətlərinin ərazisi ilə əhatə olunmuş dünyada ən böyük qapalı su hövzəsidir.

Xəzər dənizi dünyada okean və dənizlərlə əlaqəsi olmayan tək qapalı (qitə içərisində) dənizdir. Bu səbəbdən onu göl adlandıranlar olsa da, Xəzər çox böyük bir ərazini əhatə etdiyi üçün hidroloji-bioloji elmlərin təsnifatına görə dəniz hesab olunur [11, s. 24].

Ümumiyyətlə, Xəzər regionu dedikdə bunu geosiyasi cəhətdən 2 anlamda geniş və dar mənada başa düşmək lazımdır:

1. Geniş mənada: bura bütün Qafqaz, Volqaboyu regionu, Mərkəzi Asiya və İranın böyük bir hissəsini əhatə edir (5 milyon kv.km ərazi).
2. Dar mənada: bura Azərbaycan, Rusiyanın Xəzərsahili əraziləri, Qərbi Qazaxıstan, Qərbi Türkmənistan və İranın Xəzərsahili ərazisi daxildir (1,5 milyon kv.km ərazini əhatə edir). Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzər regionun bu anlamda başa düşülməsi daha çox qəbul edilir. Biz də Xəzər regionu dedikdə bu yanaşmadan istifadə edəcəyik [6 s. 23].

Xəzərin beynəlxalq mövqeyi təkcə onun geostrateji mövqeyi ilə deyil, eyni zamanda zəngin enerji ehtiyatlarına malik olması ilə səciyyələnir. Xəzərin hüquqi statusu problemini araşdırmaq üçün isə ilk növbədə onun coğrafi xüsusiyyətlərinə və tarixi retrospektivə nəzər salmaq lazımdır.

Müasir Xəzərin şimal-cənub uzunluğu təqribən 1200 km, orta eni 320 km, sahəsi 370 min kv km, (1929-cu ildə isə sahəsi 422 min kv km olmuşdur), dünya okeanı səviyyəsindən 28 metr aşağıdır. Ərazisində təqribən 50-dək ada və irilixirdalı 130-dək bura tökülən çay vardır. Son 160 illik tarixdə Xəzərin səviyyəsi

25,2 m. (1882) – 29,0 m. (1997) arasında tərəddüd etmiş, səviyyənin enməsi 3,8 m, son 100 ildə isə 3,2 m. olmuşdur [8, s. 14, 15].

Cənub-şərqi Avropa ilə Asiyanın birləşdiyi bölgədə yerləşən Xəzərin su həcmi 76,700 kub km, orta dərinliyi 184 metrdir. Suyun ən dərin nöqtəsi Azərbaycana aid Lənkəran bölgəsində 1200 m., ən dayaz nöqtəsi isə, şimalda Volqa (İdil) çayının töküldüyü hissədə 5 m. həcmindədir. Xəzərin ən geniş hissəsi 554 km, ən dar hissəsi 200 km-dir. Sahillərinin ümumi uzunluğu 7010 km-dir. Qazaxıstanın Xəzər sahilləri 2340 km, Rusiya Federasiyasının 1930 km, Türkmənistanın 1200 km, Azərbaycanın 800 km, İranın isə 740 km uzunluğundadır. Bundan əlavə, Don və Volqa çayları arasındakı bağlantı kanalı vasitəsilə Xəzər Qara dənizə bağlanır [16, s. 145].

Müasir Xəzərin formalaşması müxtəlif mərhələlərdən keçməyinə baxmayaraq, milyon il bundan qabaq iqlimin kəskin dəyişməsi onun ərazisinin dövrü olaraq dəyişməsinə təsir göstərmişdir. Antik dövrün Xəzər dənizini öyrənməklə məşğul olmuş alim, səyahətçilərinin maraqlı fikir və fərziyyələri əsasında demək olar ki, özünün çoxəsrlilik tarixi ərzində Xəzərin çoxlu adları olmuşdur. Bəzi mənbələrdə bu adların sayı 40-dək, bəzilərinə 70-dək, bəzilərinə isə 100-dək göstərilib. Həmin adlar adətən onun sahilində məskunlaşmış əhalinin, böyük tayfa birliklərinin adına görə, ya da sahilyanı zolaqda yerləşən şəhər, vilayət, ölkələrin adlarına görə verilirdi. Bu baxımdan Xəzərin Hirkan, Abeskun, Xəzər, Xvalınsk, Kaspi, Pontik, Kimmerik, Sarmat, Xorasan, Tabasaran, Mazandaran, Göy, Ağ dəniz, Rus, Bakı, Dərbənd və s. kimi adları bununla bağlı olmuşdur. Adlar içərisində yalnız Xəzər və Kaspi tarixi və coğrafi hüquq qazanaraq indiyə kimi qalmışdır [8, s. 10, 11].

Dənizin (Xəzərin – N.M.) ən qədim adı isə Şərq dənizidir. Bu ada İraqda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış gil kitabələrdəki “Aşşur Yazılarında” rast gəlinmişdir [11, s.27].

Qədim yunan coğrafiyaşünası və tarixçisi Hekatey Miletli (e.ə. VI-V əsrlər) ilk dəfə olaraq Xəzərdən bəhs etmiş, onu okean körfəzi və Hirkan (Girkan) dənizi kimi adlandırmışdır. Sovet tarixçisi L.A.Yelnski isə Hekateyin və onun

müasirlərinin coğrafi baxışlarını bütövlükdə təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, yunan səyyahı bütün dənizləri (Aralıq dənizi istisna olmaqla) o cümlədən Xəzəri qapalı hesab etmişdir. Lakin Herodotun dövründə Qırmızı, Ərəbistan və s. dənizlərin okeanla əlaqəsi aşkar edildi. Görünür tarixçi Herodot da bir dəniz haqqında olan baxışın mexaniki olaraq başqasına tətbiq edilməsinə qarşı çıxmışdır. Ona görə də Xəzərin heç bir dənizlə əlaqəsi olmadığını göstərmişdir. Xəzərə göl xarakteri e.ə. V-IV əsrlərdə daha çox irəli sürülürdü. Eyni zamanda əks nəzəriyyələr də mövcud idi. E.ə. II əsrdə yaşamış Ptolomey də birmənalı olaraq Herodotun fikrini təsdiq etmişdir. Hətta böyük mütəfəkkir Aristotel də Xəzərin qapalı hövzə olmasını müdafiə edirdi. Lakin onun Xəzərin Qara dənizlə yeraltı əlaqəsinin olması fikrini nəyin əsasında söyləməsini deyə bilmirik [8, s. 11, 12].

Beləliklə, bir neçə əsr ərzində qədim adamların Xəzəri okean körfəzi hesab etməsinə baxmayaraq, e.ə. II əsrdə Ptolomey köhnə və yeni məlumatlar əsasında Xəzərin qapalı hövzə olmasını tam əminliklə söyləmişdir. Bu fikrin qələbə çalması əlbəttə, bir əsrdən çox vaxtda mümkün olmuşdur. Sonrakı əsrlərdə də bu hövzəni okean körfəzi hesab edən alimlər olmuşdur. Bir məqamı yadda saxlamaq lazımdır ki, Xəzərin göl olması, qapalı hövzə olması həqiqəti 2 min ildən artıq mübahisədən sonra təsdiq edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Xəzərin tarixi haqqında qədim dövrdə daha çox yunan müəllifləri (Hekatey, Herodot, Erotosfen, Strabon, Ptolomey və s.) ilk orta əsrlərdə isə yunanların fikirləri ilə tanış olmuş ərəb müəllifləri (Yaqut Həməvi, Zəkəriyyə Qəzvini, Əbul Fida, İstəxri, İdrisi) sonrakı əsrlərdə isə fars, türk, Avropa və rus səyyahları (İ.F.Seymanov, Q.V.Abix, N.N.Andrusov və s.) məlumat vermişlər. X əsrdə yaşamış Məsudi Xəzərdə üzən rus gəmiləri, Bakıda çıxarılan neft haqqında məlumat vermişdir [8, s. 12, 13].

Bu hövzənin adı XV əsrdən müntəzəm olaraq Xəzər adlanmış, ilk xəritəsi isə 1616-1617-ci illərdə çəkilmişdir. Xəzərin daha ətraflı tədqiqi XVIII əsrdə I Pyotr-un göstərişi ilə ruslar tərəfindən aparılmış, hətta 1717-ci ildə onun yeni xəritəsi təsis olunmuşdur. I Pyotr-un göstərişi ilə A.Beskoviç-Çerkaskanın təşkil etdiyi ekspedisiya Xəzərin şərq sahillərində olmuş, məlumatlar toplamışlar. XVIII

əsrin 20-ci illərində İ.F.Soymonov tərəfindən Xəzərin tədqiqi aparılmış, 1731-ci ildə hidrocoğrafi tərkibdə ümumi xəritəsini nəşr etdirmişdir [8, s. 13].

XVIII əsrdən etibarən mühüm iqtisadi-siyasi əhəmiyyətə malik olan, öz təbii sərvətləri ilə məşhur Xəzər dənizi rusların diqqət mərkəzində olmuş, XIX əsrin 30-cu illərindən isə Azərbaycanın işğalından sonra bu hövzədən Rusiya və İran sərbəst şəkildə istifadə etmişlər. XIX əsrin sonlarından başlayaraq Xəzərin geoloji tarixi, neft-qaz yataqları, bioloji şəraiti və s. tədqiqatlar bilavasitə azərbaycanlı mütəxəssislərin mühüm xidmətləri sayəsində aşkar olunmuşdur. Bu dövrdən etibarən Xəzərdə ağalığ uğrunda iki dövlətin Rusiya və İranın mübarizəsi daha səciyyəvidir ki, SSRİ dağılanadək burada bir çox maraqlı məqamlar diqqəti cəlb edir.

Xəzər çox geniş bir tarixə malikdir. Bu tarix onun əsrlərlə, minilliklərlə bölgədəki mühüm əhəmiyyətindən xəbər verir.

Xəzərin neft və təbii qaz ehtiyatlarının kəşfi və bölgə əhalisi tərəfindən istifadə edilməsi tarixi eramızdan əvvəlki dövrlərə təsadüf etsə də, dənizdən neft ilk dəfə XVI əsrdə çıxarılmışdır. Xüsusən də Azərbaycan sahillərində neftin fəal şəkildə hasilatı və dünya bazarlarına çıxarılması nəticəsində XIX əsrdə qərb neft şirkətlərinin axınına məruz qalan bölgə 1900-cü illərin əvvəllərində bütövlükdə dünya neft hasilatının yarısını təşkil edirdi [16, s. 146].

XIX əsrin ortalarından başlayaraq sənayedə daha mütəşəkkil rol oynayan neft region dövlətlərinin diqqətini kəskin şəkildə Xəzərə yönəlmişdir. Əsrlərlə Rusiyanın Qafqazda apardığı mübarizələrin əsasında elə Xəzər kimi böyük hövzənin sərvətlərinə sahib olmaq dururdu. Buna görə də son 150 il Xəzər tarixində daha maraqlı məqamlarla zəngindir. Bu dövr ərzində dənizin Azərbaycan hissəsində 432 milyon ton neft, 318 milyard kub metr qaz hasil edilmiş, 26 böyük yataqlar kəşf edilmişdir [8, s. 15].

Əlbəttə, bu qədər sərvətin mənimsənilməsində aparıcı rolu Rusiya oynamışdır. Məhz dünya praktikasında ilk dəfə olaraq 1798-1830-cu illərdə dənizdə Xəzərin buxtasında qazılmış quyulardan neft çıxarılmışdır. 1872-ci ildən başlayaraq Avropanın neft nəhəngləri bölgədəki neft sahələrinə böyük maraq

göstərmiş, 1873-cü ildə Robert Nobel (1829-1896) Abşeron, Xəzər neft yataqlarının istifadəsinə və ağ neft fabrikinin tikintisinə qardaşları Lüdviq və Alfred ilə birlikdə 25 min rubl sərf etmişdir. Həmin qardaşlar 1879-cu ildə neft şirkəti yaratmışlar. 1877-ci ildə L.Nobelin sifarişi ilə dünyada ilk neft gəmisi tikilib istifadəyə verilmişdir. “Zaratustra” adlanan dünyanın ən iri tankeri 40 ilə yaxın Xəzər dənizində işlədi. Xəzər neftinə daha sonra Rotşildlər maraq göstərmiş, öz fəaliyyət dairəsinə görə II yerə çıxmışlar. Sovet hakimiyyəti illərində də Xəzər nefti məşhurluğu ilə yanaşı, Moskvanın diqtəsi ilə güclü istismar olunmuş, həm də burada tətbiq olunmuş texnikanın səviyyəsi getdikcə yüksəlmişdir. İlk dəfə olaraq 1949-cu ildə sənaye üsulu ilə neftin istehsal edilməsinə Xəzər dənizində başlanmışdır. [8, s. 15, 16]

Xəzərin enerji ehtiyatları uzun müddət sahilyanı dövlətlər arasında müzakirə mövzusu olmuşdur. Xəzərin enerji ehtiyatlarından bəhs etməmişdən qabaq ilk növbədə dünya üzrə enerji ehtiyatlarının həcminə nəzər salaq.

Dünya enerji ehtiyatlarının 36.8%-ini neft, 27,1%-ni kömür, 23,6%-ni təbii qaz, 6,2%-ni su enerjisi, 6,1%-ni isə nüvə enerjisi təşkil edir. Neftin əhəmiyyəti isə onun enerji ehtiyatları içərisində sahib olduğu yüksək paya əsaslanır [17, s. 7].

Lakin, enerji istehlakında təbii qazın həcmində ciddi artım müşahidə olunur. Mütəxəssislərin fikrincə, illik orta hesabla 2,3% həcmində artan təbii qaz istehlakı 2030-cu ildə bugünkü istehlakdan 90% artıq olacaq və ümumi enerji istehlakında kömürü ötərək neftdən sonra ikinci yeri tutacaqdır [17, s. 9].

SSRİ-nin süqutundan sonra bölgənin enerji potensialı ilə bağlı müzakirələrdə Azərbaycanın “Qafqazın Küveyti”, Qazaxıstanın isə “İkinci Səudiyyə Ərəbistanı” olması iddia edilir [17, s. 24].

ABŞ-ın Enerji İdarəsinin (Energy Information Agency) hesablamalarına görə, ümumilikdə Xəzər hövzəsinin su və quru sektorunda təsdiq edilmiş və ehtimal edilən ehtiyatları 48 milyard barel neft və 292 trilyon kub fut təbii qaz həcmindədir. [34] Xəzər dənizinin su sektorunda ümumi neft ehtiyatlarının 19,6 milyard barel, qaz ehtiyatlarının 106 trilyon kub fut, quru sektorunda isə, müvafiq

olaraq 28,6 milyard barel və 186 trilyon kub fut (təxminən 7 trilyon kub metr) həcmində qiymətləndirilir [37].

Hesabatda qeyd edilir ki, 2012-ci ildə Xəzər hövzəsində gün ərzində orta hesabla 2,6 milyon barel xam neft çıxarılmışdır ki, bu da dünya xam neft hasilatının 3.4%-ini təşkil etmişdir. Bu göstəricinin 35%-i Xəzərin su sektorunun, qalan hissəsi isə quru sektorunun payına düşür. Xəzər hövzəsinin ümumi neft hasilatının yarısı isə sahilədən 100 milədən çox məsafədə olan quru sektorunun hesabına təmin edilir [34].

Ümumiyyətlə, Xəzərin təbii ehtiyatlarını 3 istiqamətdə araşdırma bilirik: bioloji, neft-təbii qaz, mineral-duz ehtiyatları.

Xəzər dənizinin bioloji ehtiyatları əsas etibarilə balıqlardan, yosunlardan, müxtəlif dəniz bitkilərindən, fitoplankton və zooplanktondan ibarətdir. Xəzərin balıqla zənginliyi bitkilərin bolluğundan və növ müxtəlifliyindən irəli gəlir. Belə ki, bu bitkilər həm balıqların qorunmasını, həm də qidalanmasını asanlaşdırır. Hazırda Xəzər dənizində beş növ “qızıl balıq” mövcuddur. Xəzər dənizinin kürüsü isə dünyanın ən məşhur kürüsüdür. Azərbaycan kürü ehtiyatları baxımından dünyanın ən zəngin dövlətləri sırasındadır [11, s. 33].

Xəzər hövzəsində 120-dən çox balıq növü mövcuddur. Dənizin bioloji resursları isə milyardlarla ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir. Belə ki, dünya üzrə nəvə balıqlarının və qara kürünün 90%-i Xəzərdə yerləşir. Sahilyanı dövlətlər üzrə 10 minlərlə balıqçının fəaliyyət göstərdiyi balıqçılığın illik həcmi yarım milyon tona bərabərdir ki, bu da Xəzər dənizinin ən mühüm iqtisadi göstəricisidir [23, s. 82].

Xəzərin ən mühüm təbii ehtiyatlarından biri neft və qaz hesab olunur. Hazırda neft maye yanacaq və kimya sənayesi üçün dəyərli xammal kimi istifadə edilir. Belə ki, neftdən benzin, kerosin, mazut və s. kimi bir çox məhsul əldə edilir. Neft xammal kimi sənaye baxımından da əhəmiyyətli rol oynayır. Təbii qaz da bir çox sahədə istifadə edilir və neftlə eyni dərəcədə əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə, Xəzərin neft və təbii qaz ehtiyatları ilə zənginliyi onun strateji əhəmiyyətini günbəgün artırır [11, s. 35].

Xəzər dənizindən çıxarılan duzlar kimya, şüşə, kağız sənayesi və digər sahələrdə istifadə edilir. Bundan əlavə, Qaraboğazgöl bölgəsində Xəzərdən çıxarılan kimyəvi maddələrin istehsalı üçün Qaraboğazgöl fabriki də təsis edilmişdir. Volqa, Ural, Terek, Kür və b. çaylardan Xəzərə ildə 72 milyon tondan artıq müxtəlif çeşidli duz ehtiyatları axır. S.B. Bruyeviçin hesablamalarına görə burada ümumi duzun miqdarı bir trilyon tondur. Bunun 72 %-ini isə sulfat duzları təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xəzər dənizinin zəngin kimyəvi strukturu gələcəkdə kənd təsərrüfatı üçün əhəmiyyətli gübrələrin istehsal edilməsində istifadə oluna biləcək qiymətli mənbədir [11, s. 37].

Qeyd etmək lazımdır ki, problemi başa düşmək üçün bu resursların həcmi bilmək kifayət deyil. Bu resurslar eyni zamanda Xəzəryanı dövlətlərin siyasi və iqtisadi müstəqilliyinin təminatıdır. Belə ki, Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstanın neft və qaz ehtiyatları onların inkişaf etmiş ölkələrə çevrilməsində mühüm rol oynayır ki, bu da öz növbəsində Xəzərin statusunun müəyyənləşdirilməsini zəruri edir.

Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsini şərtləndirən digər amillərə nəzər salmaq. Belə ki, Rusiya və İranın aktivlik göstərməsinin səbəbi tək-cə Xəzərin enerji ehtiyatlarının bölüşdürülməsi ilə bağlı deyil. Çünki, Rusiyanın Sibir, Saxalin və Arktikadakı ərazilərində, İranın isə Fars körfəzində böyük enerji ehtiyatları var. Lakin, Xəzər regionunda Rusiya və İran üçün daha vacib məsələ siyasi vəziyyət və Qərbin burada möhkəmlənməsinin qarşısını almaq istəyidir [27, s. 6,7].

Digər bir amil, Xəzər regionunda ekoloji təhlükəsizlik və ətraf mühitin qorunması ilə bağlıdır. Ona görə ki, ekoloji təhlükəsizlik baxımından Xəzər problemləri bu gün həyəcan doğurur. Xəzəryanı dövlətlərin Xəzərdən istifadəsinin həddini müəyyənləşdirən xüsusi normativ aktların olmaması bu gün Xəzərin çirklənməsinin qarşısını almağı mümkünsüz edir.

Karbohidrogen ehtiyatlarının Xəzəryanı regionda, həm quruda, həm də şelf zonasında mənimsənilməsi şübhəsiz ki, müəyyən diqqət tələb edir. Dənizdən karbohidrogen çıxarılması daha çox Xəzərin Azərbaycan sektoruna düşür. Belə faktı nəzərdən qaçırmamaq olmaz ki, dənizdə neft yataqlarının kəşf edilməsi və

istismarı dənizin normadan artıq çirklənməsinə səbəb olur. Bu isə suda üzən quşların məhv ilə nəticələnir. Belə ki, 1998-ci ildə Abşeron rayonunda Qel adasında minlərlə quş məhv olmuşdur. Dənizin neftlə çirklənməsi balıqçılıq təsərrüfatına da böyük ziyan vurur. Nəre balığının əsas bazası olan şimali Xəzərdə 1980-cı illərin axırına qədər neftlə çirklənmə nisbətən aşağı səviyyədə idi. Lakin Astraxan qaz kondensator kompleksinin işə düşməsi ilə əlaqədar olaraq vəziyyət dəyişdi. Tengiz yataqlarının kəşfi və istismarı, daha sonra Kaşaqan yataqlarının istismarı bu vəziyyəti daha da dərinləşdirdi. Belə ki, ekoloji baxımdan dənizin çirklənməsi prosesi sürətləndi. Dənizin çirklənməsi öz növbəsində balıq ehtiyatlarının məhvinə səbəb olur, son vaxtlarda icazəsiz balıq ovunun (brakonyorluq) artması Xəzər hövzəsində nəre balığının kəskin azalmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də sahiləni dövlətlərə nəre balığının ovlanması üçün xüsusi kvota müəyyən edilmişdir. Bütün bunlar onu göstərir ki, Xəzərin statusu problemi özlüyündə onun bütün problemlərinin açarıdır. [13, s. 34]

90-cı illərdə baş vermiş ictimai-siyasi proseslər Xəzərin tarixində əsaslı dönüş yaradaraq əvvəllər keçmiş SSRİ-nin İranla bağladığı 10-dan artıq müxtəlif müqavilələr əsasında istismar praktikasını kölgədə qoymuşdur. Artıq regionda beş müstəqil dövlətin mövcudluğu onların xarici siyasətində “Xəzərdən yeni istifadəni” meydana çıxarmış, bu beynəlxalq əhəmiyyətli mövzuya çevrilmişdir. Elə buna görə də Xəzərin müasir tarixindəki ictimai-siyasi proseslərin öyrənilməsi mürəkkəb olduğu qədər də maraqlıdır.

XIX əsrin II yarısındanək Xəzəri öyrənməklə məşğul olmuş, onu səciyyələndirən, müxtəlif fərziyyələr irəli sürmüş alim və səyahətçilərin əsərlərində bu hövzə haqqında müxtəlif maraqlı və zəngin məlumatlar vardır. Lakin, demək olar ki, həmin məlumatlarda Xəzərdən istifadə rejimi və onun beynəlxalq hüquqi statusu haqqında müzakirələr elmi araşdırma mövzusunə çevrilməmişdir. Bu barədə müvafiq elmi mülahizələr əsasən XIX əsrin sonunda meydana çıxmış, Rusiya və İran arasında cüzi müqavilə praktikası isə 1917-ci il oktyabr hadisələrindənk Xəzərin statusunu hüquqi cəhətdən sənədləşdirməmişdir. SSRİ dağılanadək Xəzərdən istifadəni Rusiya-İran və Sovet-İran müqavilələri

tənzimləyirdi. Lakin, həmin sənədlərdə də hüquqi baxımdan “status” anlayışı olmamışdır. Əsas diqqəti bu iki dövlət su sərhəddini Astara-Həsənqulu xətti ilə müəyyənləşdirərək (1881) tranzit məsələlərinə, iqtisadi – texniki əməkdaşlığa və istifadə rejiminə yönəlmişdir. Beynəlxalq hüquq normalarının inkişafı ilə bağlı dənizlər, göllər haqqında dövlətlərin yekdil qərarı, hüquqşünas alimlərin məsələ ilə bağlı fikirləri XX əsrdə meydana çıxmışdır. Lakin Xəzərin statusu yenə də müzakirə obyektı olmadı [8, s. 33]. Xəzər dənizinin SSRİ-yə məxsus hissəsinin ilk dəfə olaraq sektorlara bölünməsi məsələsi 1960-cı illərin sonunda müzakirə edilməyə başlandı.

XX əsrin 90-cı illərində isə keçmiş SSRİ məkanında baş vermiş siyasi proseslər nəticəsində meydana çıxmış müstəqil dövlətlər beynəlxalq birliyin tamhüquqlu üzvü kimi sərbəst siyasət yeritmək hüququ qazandı. Xəzərətrafi regionda müstəqil dövlətlərin yaranması ilə həmin dövlətlərin su sərhədlərinin müəyyən edilməsi, Xəzərin hüquqi statusunun dəqiqləşdirilməsi zərurəti meydana çıxdı.

Xəzər 90-cı illərdən sonra da Azərbaycanın siyasi-iqtisadi həyatında əvvəllər olduğu kimi xüsusi mövqeyə malik olmuşdur. 20 sentyabr 1994-cü ildə gənc Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdə gələcək özünü təsdiqinin çox mühüm amili olan bir gün idi. Çünki dünyanın 13 böyük neft şirkətləri ilə Azərbaycan hökumətinin imzaladığı “Əsrin müqaviləsi” Xəzər və quru sahədə neft ehtiyatlarının istismarında ilk və ən böyük dönüş oldu. Məhz bundan sonra “status” məsələsi meydana çıxdı və getdikcə sahilyanı dövlətlərin (Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan, Azərbaycan və İran) Xəzərlə bağlı kəskin maraqlarının meydana çıxmasına səbəb oldu. İmperiya təxəyyüllü dövlətlər Xəzərə müxtəlif qeyri-normal status verməyi təkid etməyə başladı. Ümumiyyətlə, SSRİ dağıldıqdan sonra meydana çıxmış problemlər içərisində Xəzərin statusu və onunla bağlı məsələləri sahilyanı ölkələr qarşısında mürəkkəblik dərəcəsinə görə daha önəmli hesab etmək olar. Ona görə ki, burada dünyanın ən böyük qapalı sututarının statusunun müəyyənləşdirilməsi bir neçə respublika qarşısında ilk dəfə məsuliyyətli məsələ kimi qoyulurdu. “Əsrin müqaviləsi”ndən sonrakı proseslər göstərdi ki, öz

kəskinliyi ilə meydana çıxmış Xəzərin statusunun illərlə davam edən problemlə müzakirəsi qonşu Rusiya dövlətinin, onunla həmfikir İran və Türkmənistan dövlətlərinin Xəzər nefti uğrundakı mübarizəsinin tarixi davamı idi. Bu üçlük əsassız ideyalarla çıxış edərək Azərbaycanın Xəzər neftinin istismarına dair Qərb şirkətləri ilə həyata keçirdiyi mühüm əhəmiyyətə malik neft diplomatiyasına ciddi maneələr törətməyə çalışırdı. Axı, əsrlərlə Xəzərdə hegemonluq iddiasında olub, bunu zaman-zaman bəzən siyasi, bəzən hərbi vasitələrlə həyata keçirən Rusiya artıq burada tarixi nüfuzunu demək olar ki, itimişdir. Beləliklə, Xəzərin statusunun meydana çıxması ilə 3 sahiləli dövlətin Rusiya, İran və Türkmənistanın mövqeyi Azərbaycan və Qazaxıstanın mövqeyinə qarşı birləşmişdir [8, s. 34, 35]. Bu barədə növbəti paraqraflarda ətraflı məlumat veriləcəkdir.

Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək, SSRİ-nin süqutundan sonra Xəzərətrafi regionda yeni müstəqil dövlətlərin yaranması səbəbindən həmin dövlətlərin su sərhədlərinin müəyyən edilməsi, Xəzərin enerji ehtiyatlarının və digər resurslarının bölüşdürülməsi zərurəti, müasir dövrdə Xəzərdən istifadənin müxtəlif aspektlərini əhatə edən məsələlərin SSRİ-İran müqavilələri əsasında həllinin mümkünsüzlüyü və bu baxımdan yeni normaların tətbiq edilməsinin vacibliyini Xəzərin hüquqi statusu probleminin yaranmasını şərtləndirən amillər kimi xarakterizə edə bilərik.

1.2. Xəzərin hüquqi və beynəlxalq hüquqi statusu: problemin həllinə müxtəlif yanaşmalar və beynəlxalq təcrübə.

Xəzərin statusu haqqında dövlətlər arasında on ilə yaxın aparılan danışıqlar prosesində tərəflərin konseptual münasibətləri, Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında məsələlər üzrə əldə olunan layihə və təkliflər təfəsilatı ilə nəzərdən keçirilmişdir. İllərlə davam edən danışıqlar prosesi göstərdi ki, Xəzər dənizinin statusunun müəyyən edilməsinə münasibətin əsası hamı tərəfindən qəbul olunmuş beynəlxalq hüquq normaları və lokal beynəlxalq müqavilə təcrübə normaları təşkil etməlidir. Uzun mübahisələrdə həm də Xəzərin göl, ya da dəniz olması əsas yer tuturdu. Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında əldə olunan sənədlərin layihəsi, rəsmi bəyanatlar və çıxışlar, habelə problem üzrə konseptual münasibətlərə dair birgə sənədlərin təhlili göstərir ki, hüquqi rejim baxımından iki müxtəlif münasibət mövcuddur. Bir qrup dövlətlər belə hesab edir ki, Sovet İttifaqının dağılmasına və Xəzər sahillərində yeni müstəqil dövlətlərin yaranmasınadək Xəzər dənizi “Ümumi istifadə dənizi” idi, yəni Xəzərdə Sovet-İran kondominiumu (birgə istifadə obyektini nəzərdə tutulur) mövcud idi. Xəzər indi də belə bölgü əsasında istifadə olunmalıdır. Yəni bu Xəzəri dəniz kimi qəbul edərək istifadə etməyə əsas yaradırdı [8, s. 125].

Digər dövlətlər, xüsusilə Azərbaycan Respublikası, o cümlədən onu müdafiə edən Qazaxıstan Respublikası belə hesab edirlər ki, Xəzərdən ənənəvi şəkildə ayrı-ayrılıqda istifadə edilməsi və sahilyanı dövlətlərin müvafiq sektorlarda fəaliyyəti ilə yaranan təcrübə həm Xəzərin uzun müddətdən bəri mövcud olan statusuna xarakterikdir, həm də hüquqi reallıqlarla özünü doğruldur. Beynəlxalq hüquqi baxımdan göl statusuna malik susutarlara əksərən belə bölgü şamil edilir [8, s. 125]. Bu barədə bir qədər irəlidə ətraflı məlumat veriləcək.

Xəzərin hüquqi və beynəlxalq hüquqi statusu anlayışının dövlətlər arasında daha aktual məsələyə çevrilməsi bu iki əks konsepsiyanın müzakirəsi ilə yaranmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzərin hüquqi statusu anlayışı onun hüquqi vəziyyətinin aydınlaşdırılması, istifadə prinsipləri haqqında mövcud olmuş Sovet-

İran hüquqi müqavilə praktikasının qəbul etdiyi normalar, habelə keçmiş SSRİ-nin tətbiq etdiyi qaydalar və 1990-cı ildən sonra Xəzəryanı dövlətlərin apardıqları danışıqlarla əldə etdikləri təcrübələrin təhlili kimi başa düşülməlidir. Beynəlxalq hüquqi statusu isə indiyədək beynəlxalq aləmdə su hövzələri haqqında qəbul edilmiş qaydalar, xüsusilə, beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən, dövlətlərin uzun sürən mübahisələr nəticəsində qəbul etdikləri praktika və bu əsasda hazırda sututarlar haqqında mövcud olan beynəlxalq norma və prinsiplərin təhlili kimi qəbul edilməlidir. Bu gün də Xəzəryanı dövlətlərin Xəzərin statusu haqqında qəbul etdikləri hər hansı hüquqi sənəddə region dövlətləri milli maraqları ilə yanaşı bu iki istiqaməti də nəzərə almalıdırlar [8, s. 126].

1990-cı illərdən sonrakı mərhələyə keçmədən əvvəl Xəzər dənizindən istifadə ilə bağlı daha əvvəl imzalanmış müqavilələrə nəzər salaq.

Hələ XVIII əsrdə Xəzər dənizinin siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti aydın şəkildə dərk edilirdi: Xəzər Mərkəzi Asiya ölkələri və Hindistana gedən yolda strateji keçid hesab edilirdi [24, s. 112].

XVIII əsr ərzində Rusiya Xəzərdə şəriksiz sahib olmaq üçün dəfələrlə İrani məğlub etmiş, bir neçə hüquqi müqavilələr bağlayaraq öz hakim mövqeyini tanıtdırmağa nail olmuşdur. 1732-ci ildə bağlanmış Rəşt müqaviləsi, 1723-cü ildə bağlanmış Peterburq müqaviləsi bir daha İrani Xəzərdə Rusiyanın mövqeyi ilə hesablaşmağa məcbur etdi [8, s. 127].

Bugünədək Xəzərin statusu məsələsinə açıqlama gətirən hər hansı bir müqavilə yoxdur. Lakin, qeyd edilən müqavilələrlə yanaşı, Çar Rusiyası ilə İran (sonradan SSRİ ilə İran) arasında 1991-ci ilədək daha çox sərbəst gəmiçilik və dənizçiliklə bağlı bəzi məsələlərin nəzərdə tutulduğu dörd mühüm müqavilə imzalanmışdır. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra isə ümumi məzmunlu başqa bir razılaşma əldə edilməmişdir.

1812-ci ildə İranla Rusiya arasında baş vermiş müharibədə İran məğlub olmuş və iki dövlət arasında 12 oktyabr 1813-cü ildə imzalanmış Gülüstan müqaviləsi Rusiyaya Xəzərdə hərbi donanma saxlamaq hüququ verdi. Bu müqaviləyə görə İran Xəzərdə gəmiçilik hüququna sahib ola bilər, lakin hərbi

gəmilər saxlaya bilməzdi. Sonrakı illərdə Rusiyanın sərhədlərini cənuba doğru genişlətmək cəhdləri İranla yenidən danışıqlar aparılması ehtiyacını doğurmuşdur. 22 fevral 1828-ci ildə imzalanmış Türkmənçay müqaviləsi ilə Rusiya Qafqazda və Xəzərdə yeganə hegemon gücə çevrilmişdir. Belə ki, müqavilənin 8-ci maddəsinə görə Xəzərdə rus bölgəsi də daxil olmaqla İranın qeyri-hərbi gəmiləri üzə bilərdi. Hərbi gəmilərin üzmək hüququ isə yalnız Rusiyaya məxsus edilirdi. Beləliklə də, Xəzərdə yalnız Rusiyaya məxsus hərbi gəmilərin üzmək hüququ müəyyən edilir, digər dövlətlərin hərbi gəmilərinin burada mövcudluğuna icazə verilməməsi həmin müqavilələrlə təsbit edilirdi. Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri eyni zamanda Rusiya və İran arasında Xəzər dənizinin hüquqi vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində ilk razılaşma xüsusiyyəti daşıyır [19, s. 68-69].

28 fevral 1921-ci ildə Sovet Rusiyası ilə İran arasında suveren bərabərliyi əsas götürən Dostluq Paktı imzalanmış, 1813 və 1828-ci il müqavilələrini yeniləyən bu sənədlə İrana Xəzərdə bir sıra yeni hüquqlar verilmişdir. Forma dəyişikliyinə baxmayaraq, balıqçılıq, gəmiçilik, təbii sərvətlərdən istifadə və hərbi qüvvə saxlamaq məsələlərində SSRİ həmişə üstünlüyə malik olmuşdur. 27 avqust 1935-ci il tarixli müqavilədə isə, Xəzər üzərində 10 millik balıqçılıq zonası təsis edilmiş, lakin rəsmi sərhəd müəyyən edilməmişdir. Balıqçılıq hüququnu nəzərdə tutan 1935-ci il müqaviləsindən sonra imzalanmış 25 mart 1940-cı il tarixli müqavilədə naviqasiya azadlığı təkrarlanmışdır. Bu müqavilələr heç vaxt ləğv edilmədiyi üçün Rusiya onların hələ də tətbiq edilə biləcəyinə israr edir. Xəzərdə müxtəlif sahələrdəki təşəbbüsləri tənzimləmək məqsədilə ümumi razılaşmalardan əlavə 1924, 1925, 1927, 1957, 1963, 1972, 1980-ci illərdə müxtəlif xüsusi razılaşmalar imzalanmışdır. Bu müqavilələrin heç birində Xəzərin göl və ya dəniz olması müəyyən edilməmiş, suların və dəniz yatağının sərhədləri çəkilməmişdir. Müqavilələrlə İran və SSRİ-yə Xəzərdə sərbəst və bərabər dənizçilik hüququ verilmiş, Xəzər “Sovet-İran dənizi” hesab edilmiş və Xəzərin İran və SSRİ-yə aid olduğu bildirilirdi. Açıq dənizlərə çıxışı olmayan SSRİ və İran arasında müəyyən edilən sərhəd təsbitinə görə Xəzər dənizinin SSRİ-yə aid olan hissəsi İranın Azərbaycan və Türkmənistanla sərhədlərinin Xəzər dənizində kəsişdiyi nöqtələr

arasında çəkilən xəttin şimalında qalan hissəsidir. Bu xəttin cənubunda qalan hissə isə İranın ixtiyarına verilmişdi [19, s. 69-70].

Daha dəqiq desək, 1935-ci ildə Stalin dövründə həyata keçirilən bölünmə ilə Azərbaycan-İran sərhəddindəki Astaradan Türkmənistan-İran sərhəddindəki Həsənqulu bölgəsindən şimalda qalan Xəzərin 88%-lik hissəsi SSRİ-nin milli sektoru kimi qəbul edilmiş, İranın payına isə cənubda qalan 12%-lik hissə düşmüşdür [19, s. 69].

1970-ci ildə isə SSRİ Neft və Sənaye Nazirliyi tərəfindən neft istismarı və geoloji araşdırmalar aparılması üçün Xəzərin “sovet” sektorunu dörd sovet respublikası (Rusiya SSR, Azərbaycan SSR, Qazaxıstan SSR və Türkmənistan SSR) arasında regional sektorlara bölünmüşdür. Bu bölünmə zamanı beynəlxalq sahədə mövcud olan normalar nəzərə alınmışdır. Belə ki, Xəzərin ortasından çəkilən xətlə adı çəkilən ölkələrin sərhədlərini birləşdirən nöqtələrdən uzadılan xətlərin içində qalan sahələr bu ölkələrin sahəsi olaraq müəyyən edilmişdir. Bölünmə zamanı qanuni sərhədlər çəkilməsə də təcrübədə neft əməliyyatlarının ölkələrin neft şirkətlərinə yaxınlığı əsas götürülmüşdür. Orta xəttə əsaslanan bu bölünməyə heç bir sərhədyanı dövlət qarşı çıxmamışdır [19, s. 70].

70-ci illərdə SSRİ Neft Nazirliyinin qərarı ilə milli sektorlara bölünmə praktikası Xəzəryanı respublikaların milli sektorlarda sərbəst hərəkətini hüquqi cəhətdən təsdiqləyən yeganə sənəd idi. Bunu 1978-ci ildə qəbul edilmiş “Hüquq qəbulluğu barədə konvensiya” təsdiqləyirdi. Həmin konvensiyada deyilirdi ki, “müttəfiq respublikalar müəyyən olunmuş quru və dəniz sərhədlərinin yeganə sahibidirlər. Burada aparılan işlər respublikanın daxili qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur” [8, s. 137].

Xəzərin bu bölgüsündə Qazaxıstan 113 min kv km, Rusiya 64 min kv km, Azərbaycan və Türkmənistan isə təxminən 80 min kv km-lik sahəyə malik olmuşdur. Hər sovet respublikası öz sahəsi daxilində neft və təbii qaz axtarışı ilə hər cür tədqiqat aparmaq məsələsində müstəsna hüquqlara sahib olmuşdur. [19, s. 70-71].

Ümumiyyətlə, Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi ilə bağlı üç əsas yanaşma mövcuddur:

- 1) Birinci yanaşmaya görə, Xəzər beynəlxalq göldür və bu səbəbdən sərhədyanı dövlətlər arasında həm dənizin dibi, həm də su səthi milli sektorlara bölünməlidir. Hər sektor isə aid olduğu dövlətin tam suverenliyi altında olmalıdır [19, s. 74].
- 2) İkinci yanaşmaya görə, yəni Xəzərin hüquqi statusunun dəniz olaraq qəbul edilməsi Beynəlxalq Dəniz Hüququ Konvensiyasının (1982) tətbiqini zəruri edir. Bu halda 12 millik ərazi suları, 200 mili keçməyən müstəsna iqtisadi zona və kontinental şelf prinsiplərinə uyğun sərhəd xətti çəkilməlidir. Lakin Xəzəryanı dövlətlər arasındakı məsafə bu cür bölgünü tətbiq etmək üçün kifayət deyil [15, s. 9].
- 3) Üçüncü yanaşmaya görə isə, Xəzər xüsusi bir su hövzəsidir və onun statusunun təkcə dəniz hüququ prinsiplərinin və ya beynəlxalq göllərin bölünməsi ilə bağlı beynəlxalq təcrübənin tətbiqinin mümkün olmadığını hesab edirlər. Bu yanaşma tərəfdarları Xəzərdə qeyri-ənənəvi üsulların tətbiqini dəstəkləyir [19, s. 75].

1991-ci ildə imzalanmış Minsk razılaşması ilə tərəflər keçmiş sovet respublikalarının ərazi bütövlüyü və mövcud sərhədlərinə hörmətlə yanaşdıqlarını bəyan etdilər. Bu inzibati sərhədlərin sələf dövlətdə olduğu kimi saxlanılması ilə bağlı beynəlxalq hüququn *uti possidetis* normasına uyğun gəlirdi. Həmin norma Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Qvineya-Bisau və Seneqal arasında dəniz sərhədlərinin delimitasiyası ilə bağlı yaranmış konflikt zamanı tətbiq etdiyi kimi, beynəlxalq göllərə də şamil oluna bilər [27, s. 16].

İndi isə, Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi ilə bağlı müxtəlif variantlara nəzər salmaq. Bu variantlardan biri də kondominium, yəni ortaq istifadə variantıdır.

Belə ki, kondominium iki dövlətin bir ölkə üzərində səlahiyyətlərindən bərabər şəkildə istifadə etməsidir. Quru ərazisi ilə bağlı kodominiuma aid bir neçə nümunə olsa da, qapalı və ya yarımqapalı su məkanlarına aid ortaq idarəetmə ilə

əlaqədar yalnız bir nümunə mövcuddur: El Salvador, Honduras və Nikaraqua arasındakı Fanseka Körfəzi [11, s. 53]. Belə ki, 1821-ci ilədək hər üç dövlət İspaniyanın tərkibinə daxil idi. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarına görə, Körfəzin hər bir sahiləyi dövlətin sahilədən 3 mil məsafəyədək olan hissəsi onun ərazisi hesab edilmək şərtilə qalan hissəsi ümumi istifadəyə verilirdi [27, s. 17].

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin bu qərarının Xəzərə tətbiq edilməsi demək olar ki, mümkün deyil. Çünki, Xəzər ilə Fanseka körfəzi arasında bir çox fərq mövcuddur. Belə ki, Fonseka təkcə İspaniya tərəfindən, Xəzər isə iki fərqli dövlət (Çar Rusiyası/SSRİ-İran) tərəfindən istifadə olunmuşdur. Xəzərin statusunun kondominiumla müəyyən edilməsi daha çox Rusiyanın mənafeyinə uyğun gəlir [11, s. 53].

Xəzərin bölüşdürülməsi və istifadə rejimi ilə əlaqədar variantlardan biri də sektoral bölgüdür. Bu yanaşmaya görə Xəzər beş sahiləyi dövlət arasında bölünməli, hər bir sahiləyi dövlət burada quru ərazisi üzərində malik olduğu suveren haqlara sahib olmalıdır. Əslində bu yanaşmaya görə məsələ daha asan həll oluna bilər. Çünki, dövlətlər öz aralarında razılaşıaraq istədikləri formada tənzimləməyə nail ola bilər. Məsələni asanlaşdıran digər bir səbəb isə, kondominiumdan fərqli olaraq, sektoral bölgüyə aid bir neçə nümunənin mövcudluğudur [11, s. 53].

Beynəlxalq göllərin sektoral bölgüsünə ABŞ-Kanada arasında Böyük Göllər, Qazaxıstan-Özbəkistan arasında Aral gölü, Uqanda-Tanzaniya-Keniya arasında Viktoriya gölü, İsveçrə-İtaliya arasında Luqana gölü və Fransa-İsveçrə arasında Cenevrə gölünü nümunə göstərmək olar. Bundan əlavə Nigeriya, Çad və Kamerun arasında Çad gölünün statusu da bu bölgüyə əsasən müəyyən edilmişdir. Göründüyü kimi Xəzərin milli sektorlara bölünməsi ilə bağlı variant daha geniş hüquqi tətbiq təcrübəsinə malikdir [11, s. 54].

Ümumiyyətlə, Xəzər mürəkkəb və qeyri-müəyyən beynəlxalq hüquqi statusa malik olan sərhəd göllərindəndir. Bu qeyri-müəyyənlik Xəzərin beynəlxalq hüquqi vəziyyətinin aydınlaşdırılması məsələsində keçmiş SSRİ ilə İran arasında bağlanmış hüquqi sənədlər, 1991-ci ildən sonra isə beş Xəzəryanı dövlətlər

arasındakı müzakirələr və müxtəlif alim-tədqiqatçılar arasındakı mövcud fikir ayrılığının nəticəsidir. Lakin, Xəzərin beynəlxalq hüquqi vəziyyətinin qeyri-müəyyənliyi daha çox Sovet-İran müqavilə praktikasının xüsusiyyətlərindən, bağlanmış sazişlərdən irəli gəlir. Elə Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşməsindəki maneələrdən biri də bununla bağlıdır desək, yəqin ki səhv etmərik [8, s. 126].

Xəzəryanı regionun problemləri və sosial-iqtisadi inkişafının perspektivləri də bilavasitə Xəzər dənizilə əlaqədardır. Bu isə öz növbəsində sair faktorlarla bərabər, Xəzərin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Avropa və Asiyanın qovşağında yerləşən Xəzər dənizini birmənalı şəkildə göl və yaxud dəniz adlandırmaq mümkün deyil. Bu isə Xəzərin hüquqi rejiminin müəyyən edilməsində xüsusi rol oynayır. Xəzər hövzəsinin dünya ölkələri ilə əlaqəsi olmadığı və hövzənin qapalı olması onu göl adlandırmağa imkan verir. Bununla belə, onun göl olaraq sahəsinin dünyada ən böyük olması (398100 km.), cənubda dərinliyinin 1025 m. olması onu göstərir ki, Xəzəri dəniz adlandırmaq olar [13, s. 34].

Qara dəniz və Baltik dənizləri ilə bir sıra kanallar vasitəsilə əlaqəsi olmasına baxmayaraq bütün ətrafı quru sahələri ilə əhatə olunmuş Xəzər 1982-ci il Beynəlxalq Dəniz Hüququ Konvensiyasında qeyd edilmiş qapalı dəniz və yarımqapalı dəniz anlayışının tələblərinə heç cür uyğun gəlmir [11, s. 49]. Belə ki, 1982-ci il Konvensiyasına görə yarımqapalı və qapalı dəniz “iki və ya daha çox dövlətlə əhatə olunmuş, bir okeana çıxışı olan və ya əsas etibarilə dövlətlərin torpaq sularından ibarət olan bir göl, körfəzdir”. Dənizi göldən açıq dənizlərə çıxış, duzluluk, həcm, yaş, kontinental şelf kimi fərqli xüsusiyyətlər ayırır. Xəzər göldür deyənlər, dəniz olmağın əsas xüsusiyyətinin açıq dənizlərə çıxışının olduğunu, Xəzərin isə bu cür çıxışa sahib olmadığını bildirirlər. Xəzər dənizdir deyənlər isə, Xəzərin ənənəvi adını, həcmi və duzluluğunu əsas kimi göstəririlər [19, s. 72, 73]. Xəzərin dəniz yoxsa göl olmasının qeyri-müəyyənliyi isə hələ də davam edir. Rusiyanın suverenliyi altında olan kanallardan digər dövlətlərin keçməyinə icazə verməməyi Xəzərin göl hesab olunmasına səbəb ola bilər. Belə vəziyyətdə Xəzər

iki və ya daha artıq dövlət arasında sərhəd təşkil etdiyindən beynəlxalq hüquqa görə “beynəlxalq su yolları”nın statusuna tabe ola bilər. Beynəlxalq hüquqa görə bir neçə ölkə ilə əhatə olunmuş göllər həmin dövlətlər arasında delimitasiya və kənd təsərrüfatı məqsədləri ilə istifadə edilmə və ətraf mühitin qorunması məsələsində beynəlxalq hüququn əsas normalarına bağlıdır [11, s. 49].

Xəzərin dəniz kimi tanınması onun beynəlxalq dəniz hüququ normalarına uyğun delimitasiyasına imkan verir (ilk növbədə BMT-nin dəniz hüququ haqqında 1982-ci il Konvensiyasına uyğun olaraq). Yada salmaq gərəkdir ki, “Xəzər gölü” konsepsiyasının tərəfdarları Xəzər hövzəsinin qapalı olduğuna istinad edərək, ona beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqinin mümkün olmadığını deyir və Xəzərdə hansısa bir xüsusi rejim yaradılmalı olduğunu hesab edirlər.

Xəzəryanı dövlətlər yaxşı başa düşürlər ki, bu problemin həlli beş sahilıyanı dövlətin hər birinin işidir. Onlar Xəzər hövzəsinin həm coğrafi, həm də xarici-siyasi cəhətdən unikallığını öz çıxışlarında təsdiq etmişlər.

Bununla bərabər Xəzər dənizi çay və kanallar sistemi vasitəsilə Baltik və Qara dənizlə birləşir. Konvensiyada buna “keçid” deyilir, lakin bu keçidin tam, yaxud qismən olması haqda heç nə deyilmir.

Əgər razılaşsaq ki, Xəzər dənizi başqa bir dənizlə birləşmir, onda Konvensiyanın 122-ci maddəsi tam şəkildə qapalı dənizlərə aiddir və onların hər sahilıyanı dövlətin ərazi suları, müstəsna iqtisadi zona və kontinental şelf zonasına bölünməsinə nəzərdə tutur. Delimitasiyanın metodikası isə Konvensiyanın 15, 74 və 83-cü maddələrində göstərilib [9, s. 193].

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq praktika və beynəlxalq hüquq bölünmə problemi ilə qarşılaşmış, yəni bu yolu keçmişdir (həm göl-hadisəsi, həm də dəniz-hadisəsi zamanı).

Burada Konstans gölünü (sovet ensiklopediyasında Boden gölü) misal göstərmək olar. 1867-ci ildə Baden, Bavariya, İsveçrə və Vürtenberq tərəfindən imzalanan Berpens müqaviləsi hüquqi statusun yenidən baxılmasını əks etdirirdi. Lakin alman gəmiləri kondominium quran bu müqaviləni rədd etmişdilər.

Tarix boyu “daxili dənizin hüquqi rejimi” fərqli ölkələr tərəfindən onların yaşadığı regiondan asılı olaraq fərqli başa düşülmüşdür. “Daxili dəniz” adlandırılan su hövzələrinin çoxu ensiz boğazlar vasitəsilə dünya okeanı ilə birləşən daxili dənizlərdir. Siyasi coğrafiyada belə dənizlər, məsələn Karib və ya Baltik dənizi tez-tez iki və ya daha artıq ölkələrin dövlət sərhədlərinin toqquşduğu yer olur.

Bu baxımdan diqqət cəlb edən məsələ odur ki, BMT 1982-ci il dəniz hüququ haqqında Konvensiyanı dənizlərin rejimi məsələləri üçün universal və ümumi sənəd kimi qəbul edir. Digər beynəlxalq hüquqi aktlar Konvensiyaya zidd olmadıqda istifadə oluna bilərlər. “Xəzər dənizi” konsepsiyasının tərəfdarları beynəlxalq dəniz hüququnun Xəzərə aid olmadığı iddialarını (hüquqi əsas olsa belə) rədd edirlər. Eyni zamanda Xəzərin su səthi (ilk növbədə söhbət dənizçilik, balıqçılıq və ekoloji aspektlərdən gedir) ümumi istifadə obyektidir və Xəzəryanı dövlətlərin konsensusuna tabedir [9, s. 194].

Xəzərin mövcud hüquqi rejiminə (1921-ci ildə RSFSR və İran, 1940-cı ildə SSRİ və İran arasında müqavilələrlə müəyyən olunmuş) gəldikdə isə, onlar sadəcə ən ümumi halda ticarət dənizçiliyi və balıqçılıq məsələlərini tənzimləyir, lakin Xəzərin hüquqi statusunu ümumi həcmdə əhatə etmir.

Hava məkanından istifadə rejimi, dəniz dibindən istifadə rejimi, ekologiya rejimi məsələləri, həmçinin ərazi dənizi, müstəsna iqtisadi zona, kontinental şelfə bağlı məsələlər yuxarıda göstərilən müqavilələrdə əsk olunmayıb. Çünki bu məsələlər ilk dəfə 1958-ci il Cenevrə Konvensiyası və 1982-ci il BMT-nin Dəniz hüququ haqqında Konvensiyasında baxılmış və “kontinental şelf”, “müstəsna iqtisadi zona” terminlərinin hüquqi mənası verilişdir. Buradan belə çıxır ki, Xəzərin hüquqi statusu yenidən yazılmalıdır, çünki 1940-cı ildən sonra qapalı (daxili) su hövzələri ilə bağlı praktika dəyişilmiş, irəli addımlamış və beynəlxalq hüquq bəşəriyyətə yeni fikirlər gətirdiyinə görə köhnələrlə yaşamaq olmaz. [9, s. 194-195]

Xəzərin ətrafında ekoloji vəziyyət isə dövlətlərin birgə səyləri və əməkdaşlığı sayəsində həll edilə bilər. Əlbəttə ki, Xəzər dəniz kimi tanınsa, BMT-

nin Konvensiyasının 10-cu hissəsinə uyğun olaraq, qitədaxili ölkələr olan Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın ədalətli prinsiplər əsasında Volqa-Don və Volqa-Baltik kanalları sistemindən tranzit hüququ və açıq dənizə çıxış hüququ təmin edilməlidir. Bu prinsip eynilə İran və digər tranzit ölkələrin kommunikasiya sistemlərinə də aiddir. Volqa beynəlxalq gəmiçilik yolu olmasını Volqa-Don kanalına borcludur, bu kanal isə Rusiya ərazisində yerləşdiyindən onun suverenliyi altındadır və Rusiyanın razılığı olduqda və ya müvafiq müqavilə əsasında istifadə edilə bilər. Volqa-Don kanalından istifadənin (bütün sahilyanı dövlətlər tərəfindən) müsbət həlli regionda sülhün güclənməsi və ticarət əlaqələrinin güclənməsinə təkan verə bilər. [9, s. 195]

Müasir dövrdə buna oxşar hadisələr vardır. Məsələn: süni Süveyş kanalında, kanal və boğaz bir dövlətin yurisdiksiyasına tabedir, lakin beynəlxalq gəmiçilik üçün müəyyən şərtlərlə açıqdır. Digər bir misal kimi Kil kanalını göstərmək olar. Bu kanal Baltik və Şimal dənizlərini birləşdirir və tamamilə Almaniyanın ərazisindən keçir. Kil kanalı I dünya müharibəsindən öncə qurulmuş və 1919-cu il Versal sazişinə uyğun olaraq beynəlxalq gəmiçilik üçün açılmışdır. II Dünya müharibəsindən sonra onun bu statusu (nasist Almaniyası tərəfindən ləğv edilən) yenidən qaytarılmışdır. Beləliklə, kanal Almaniya ilə sülh münasibətlərində olan bütün dövlətlərin hərbi və ticarət gəmiləri üçün açıqdır [9, s. 195].

Ümumiyyətlə, Xəzərə “dəniz” adının verilməsi onun əhatə etdiyi sahə ilə bağlıdır. Xəzər İran və Oman körfəzlərinin birlikdə ərazisi qədər sahəni əhatə edir. Bundan başqa Xəzərin sualtı ehtiyatları da çox zəngindir. Xəzərin duzluluğu və bioresursları dünya dənizləri ilə onun oxşarlığını göstərir. Xəzərin ən mühüm fərqləndirici xüsusiyyəti isə, onda kontinental şelfin və karbohidrogen ehtiyatlarının mövcudluğudur.

Məhz karbohidrogen ehtiyatlarının mövcudluğu sovet hökuməti dağıldıqdan sonra yaranan yeni respublikaları Xəzərin statusunu müəyyən etməyə sövq etdi. Belə ki, Xəzərin dəniz olduğu tanınandan sonra, BMT-nin 1982-ci il dəniz hüququ haqqında konvensiyası buna tam hüquqla tətbiq edilə bilər və yalnız bundan sonra ehtiyatların bölünməsi baş tuta bilər [9, s. 195].

Əgər Xəzər göl kimi tanınsa bu zaman beynəlxalq sərhəd gölü statusu qazanmış olar. Belə olduqda 1982-ci il Konvensiyasının müddəaları ona tətbiq edilə bilməz. Sərhəd gölləri üçün isə, beynəlxalq sərhəd müəyyənləşdirmə metodu yoxdur. Bu zaman hüquqda nümunələr mənbə rolunda çıxış edə bilər. Sərhəd gölləri bütün sahiyanı dövlətlərin sərhədlərindən bərabər məsafədə çəkilən mərkəz xətti və bu mərkəz xətti üzərindəki quru sərhədlərinin son nöqtəsindən çəkilən şaquli bir düz xəttlə beynəlxalq sektorlara bölünə bilər. Sonra da dövlətlərin sərhədləri göl üzərindəki sərhəd xətti boyunca dövlətlərin ərazilərilə bağlı bölümlərin əlavə olunması ilə müəyyənləşdirilə bilər. Dövlətlərin bu bölgələr üzərindəki təbii sərvətlərdən istifadə etmək hüququ isə sərhəd xəttinədək olan göl sularını əhatə edəcəkdir. Sərhəd gölünün bu cür bölünməsi (yuxarıda qeyd edilən kimi – N.M.) ABŞ və Kanada arasında Böyük Göllərə, Fransa və İsveçrə arasında Cenevrə gölünün bölüşdürülməsi ilə bağlı həyata keçirilmişdir. Sərhəd göllərinin hüdudlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı nadir istifadə olunan digər bir metod isə, hər bir sahiyanı dövlətin 12 millik ərazi sularına sahib olması və gölün qalan hissəsinin ortaq istifadəyə açıq olmasıdır. Buna yalnız bir nümunə var ki, o da Boliviya və Peru arasında Titikaka gölünün bölüşdürülməsidir [18, s. 187].

Hüquqşünas alim R.F.Məmmədov isə hesab edir ki, iki və daha çox dövlətin sahillərini yuyan, dünya okeanı ilə təbii yolla birləşməyən, həmçinin müstəqil beynəlxalq hüquqi statusa və gölyanı dövlətlər arasında bağlanmış konkret beynəlxalq müqavilədə müəyyən edilən müvafiq rejimə malik su məkanları beynəlxalq hüquq nöqtəyi nəzərindən sərhəd gölləri hesab olunmalıdır [8, s. 136].

Xəzərin beynəlxalq hüquqi statusunu müəyyən edən digər bir mühüm məqam, gölün resurs və ərazi bölgüsüdür. Səyisiz-hesabsız mübahisələr elə onun ətrafındadır ki, kim Xəzərin ən çox resurs olan və ən böyük ərazili hissəsini alacaqdır. Belə bir vəziyyət bizi delimitasiya məsələsinə gətirib çıxarır. Siyasi və iqtisadi xarakter daşıyan mübahisələrdə əsas sual “Xəzər dibinin sərvətlərinə kim və nə ölçüdə iddia edə bilər?” sualı olmuşdur. Vaxtında aparılmış delimitasiya gələcəkdə şelf zonasının zənginliyi ilə bağlı mübahisələrin qarşısını ala bilər. Xəzərin sahilboyu göl kimi hüquqi qaydada statusunun qəbul edilməsi bu əsasda

onun delimitasiyasının keçirilməsinin əsaslarını müəyyən edəcəkdir. Bunlar aşağıdakılardır: sahilyanı dövlətlərə müvafiq sektorların verilməsi bölgüsü və su səthi, dəniz dibi və təki üzərindən, hava məkanı ilə dövlət sərhəd xətti çəkilməsi, sərhədlərin müəyyən edilməsinin hər bir sahilyanı dövlət üçün əhəmiyyəti vardır, belə ki, onlar bütün resursları ilə birlikdə məxsus olacaq ərazinin sərhədləridir [9, s. 196].

Bundan əlavə, beynəlxalq hüququn ümumi normalarına əsasən Xəzər beynəlxalq göl kimi milli sektorlara bölünərsə, hər bir dövlət öz sektorunda müxtəlif məsələlərlə bağlı fəaliyyət sərbəstliyi əldə etmiş olar. Dəniz kimi qəbul edildiyi təqdirdə isə, Beynəlxalq Dəniz Hüququ Konvensiyasının normalarına görə ərazi suları, milli sular və xüsusi iqtisadi zona üçün müxtəlif formalı istifadə rejimi tətbiq edilməlidir. Eyni zamanda Konvensiyanın 90-cı maddəsində bütün dövlətlər üçün naviqasiya azadlığı nəzərdə tutulduğundan Xəzər dəniz kimi qəbul edilərsə Volqa çayı vasitəsilə bütün dövlətlər üçün açıq olmalıdır [27, s. 32].

Beləliklə, bütün qeyd edilən variantların təhlilindən sonra belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Xəzər beynəlxalq göldür və bu səbəbdən onun bölgüsü milli sektorlara əsasən həyata keçirilməlidir. Belə ki, Xəzərin özünün coğrafi xüsusiyyətləri, dünya okeanı və dənizlərinə birbaşa çıxışının olmaması onun göl hesab edilməsinə əsas verir. Bölünmə məsələsinə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, Xəzər 1991-ci ilədək Rusiya (Çar Rusiyası, daha sonra SSRİ) və İran arasında müxtəlif illərdə imzalanmış müqavilələrdən də göründüyü kimi heç vaxt bu dövlətlərin ümumi istifadəsində (kondominium variantı) olmamışdır. Yəni, Xəzər dövlətlər arasında gölün xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bölünmüş və istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, Xəzərin dəniz kimi qəbul ediləcəyi təqdirdə 1982-ci il Beynəlxalq Dəniz Hüququ Konvensiyasının müddəalarına uyğun olaraq ərazi suları, kontinental şelf və xüsusi iqtisadi zonaya bölünməsi heç dövlətlərin sahilyanı zonaları arasındakı məsafəyə görə mümkün deyil. Yəni, Xəzərin sahəsi bu bölgünü tətbiq etməyə imkan vermir. Bu səbəbdən də Xəzərin hüquqi statusunun beynəlxalq göl olaraq qəbul edilməsi və orta xətt üzrə milli sektorlara bölünməsi daha məqsədəuyğundur.

1.3. Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsində Xəzəryanı dövlətlərin mövqeyi.

SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqillik əldə etmiş sahiləyən dövlətlər artıq Xəzərdə yeni vəziyyətin formalaşmasının vacibliyini dərk edirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzərin yeni hüquqi statusunun formalaşması prosesi gözlənilmədən başladı. Belə ki, həmin dövrdə getdikcə pisləşən iqtisadi vəziyyət sahiləyən dövlətlərin Xəzərin ehtiyatlarından asılılığının güclənməsi ilə nəticələndi. Ona görə də Xəzər dənizinin resurslarından istifadə ilə əlaqədar dövlətlərin müxtəlif yanaşmaları ortaya çıxdı. Bütün bunlar da öz növbəsində hüquqi statusun müəyyən edilməsi ilə bağlı danışıqlar prosesində tərəflərin razılaşma əldə etməsini çətinləşdirirdi.

Bundan əlavə, Rusiya, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan güman edirlər ki, Xəzər dənizinin təhlükəsizliyi bilavasitə onun hüquqi rejiminin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti hesab edirlər ki, Xəzərin təhlükəsiz hüquqi rejimi istər 1921 və istərsə də 1940-cı il SSRİ və İran dövlətləri arasında bağlanmış müqavilələr ilə kifayət qədər tənzim edilməmişdir və hazırki dövrdə Xəzərin hüquqi rejimi yuxarıda qeyd olunduğu kimi onun dəniz və ya göl kimi tanınmasından asılıdır. Xəzəryanı dövlətlər bu məsələdə BMT Konvensiyasının normalarını tətbiq edə bilər. Bu dövlətlər Xəzərin spesifik fiziki-coğrafi xüsusiyyətləri ilə şərtlənən xüsusi rejim də müəyyən edə bilərlər [13, s. 32].

Xəzərin hazırkı statusu 1921-ci il fevralın 26-da imzalanmış Rusiya-İran dostluq müqaviləsi, həmçinin 1940-cı il martın 25-də imzalanmış Ticarət və Gəmiçilik haqqında (sudaüzmə) Sazişə əsasən tənzimlənir. Həmin bölgədə sərhədləri Astaradan (Azərbaycan) Həsənqulu (Türkmənistan) adlanan yaşayış məskəninə qədər olan düz xətt üzrə İrana 14%, SSRİ-yə 86% pay düşmüşdür. SSRİ isə öz daxili qaydaları ilə (orta xətt prinsipi üzrə) Xəzər dənizini dörd respublika arasında – Rusiya (19%), Qazaxıstan (29%), Azərbaycan (21%) və Türkmənistan (16%) milli sektorlara bölmüş və respublikaların su sərhədlərini

müəyyən etmişdir. Beynəlxalq müşahidəçilərin fikrinə görə, indi heç bir əsas və zərurət yoxdur ki, bu bölgüyə yenidən baxılsın. Əgər yenidən baxılsa belə, bölgü yenə həmin prinsiplər əsasında aparılmalıdır ki, buna uyğun olaraq da nə İrana 20%-lik pay, nə də ki, Türkmənistana əlavə yataq vermək mümkün deyil. 1996-cı il noyabrın 12-də Aşqabadda Xəzəryanı ölkələrin qarşılıqlı razılaşmasına əsasən, hazırkı hüquqi rejim və razılaşmalar yeni Konvensiya qəbul olunana qədər qüvvədədir. Varis-dövlətlər 1991-ci il dekabrın 21-də Almatı Deklarasiyası qəbul edərək sabiq SSRİ-nin bağladığı bütün beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirməyə təminat verdiklərinə görə Sovet-İran razılaşmasının hüquqi varisliyini də qəbul etmiş olublar [7, s. 669].

Xəzərin hüquqi statusunun həlli məsələsində Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas vəzifəsi beynəlxalq hüquq normalarına və prinsiplərinə söykənərək, mehriban dostluq və qonşuluq münasibətlərinə əsaslanmaqla, dövlətlərin ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə hörmət etməklə, Xəzərin zəngin təbii ehtiyatlarından region dövlətlərinin maraqları çərçivəsində, eləcə də dünyanın tələbatı baxımından səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir. Tədqiqatçılar hesab edir ki, Azərbaycan beş Xəzəryanı dövlət içərisində Xəzərin statusunun həlli məsələsində ən konstruktiv, ardıcıl və elmi cəhətdən əsaslandırılmış mövqe nümayiş etdirir. Azərbaycan ardıcıl şəkildə bəyan edir ki, hər bir Xəzəryanı ölkə orta xətt üzrə bölünmüş özünəməxsus sektoru üzərində (suyun həm dibini, həm də səthi) suverenlik hüququna malikdir. Xəzər sektorlara bölünmüşdür və hər bir dövlətin öz sektoruna olan hüquqları beynəlxalq hüquq normaları ilə qorunmalıdır. Azərbaycan özünün bu prinsiplə mütənasq mövqeyini qəti şəkildə 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul etdiyi yeni Konstitusiyasında ifadə edərək Xəzər dənizinin müvafiq əraziyə bitişik sahəsini Azərbaycan Respublikası ərazisinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmişdir [7, s. 680].

Azərbaycan Respublikasının mövqeyi ilə bağlı III fəslin birinci paragrafında geniş məlumat veriləcəyi üçün biz digər Xəzəryanı dövlətlərin mövqələrinə nəzər salmaq.

Keçmiş SSRİ-nin varisi kimi Rusiya Federasiyasının Xəzər regionunda özəl marağı vardır. Burada Rusiyaya qısqaclıq gətirən fakt hazırda Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın neft-qaz sənayesinin getdikcə güclənməsi və sürətlə inkişaf etməsidir. Bu ölkələrdə çıxarılan neft və qazın maya dəyəri Rusiyanın şimalında çıxarılan neft və qazın maya dəyərindən nisbətən xeyli aşağıdır və onlar dünya neft bazarına daha yaxında yerləşir. Bu ölkələr yaxın vaxtlarda dünya neft və qaz bazarında Rusiyanın başlıca rəqibi ola bilərlər. Rusiya bunu anladığı üçün vəziyyətdən çıxış yolu axtarır. Belə vəziyyətdə, Rusiyanın şimalındakı çətin keçilən ərazilərdə yerləşən yataqlara investisiya yönəltməkdənsə, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan neft-qaz sənayesinə Rusiya investisiyası ən ağıllı və sərfəli ola bilərdi. Bu halda Rusiya neft şirkətlərinin payı bu ölkələrdə 30%-dək olmalıdır. Bununla da Rusiya qarşısında duran iki mühüm məsələni – həm dünya neft bazarında Xəzər regionunun bu ölkələri ilə rəqabətdən tərəfdaşlığa keçməsinə, həm də geosiyasi problemini həll etmək imkanını əldə etmiş olardı [13, s. 33].

SSRİ-nin süqutundan sonra başlayan Xəzərin statusu ilə bağlı müzakirələrdə ən mühüm aktorlardan biri olan Rusiya bu məsələni ilk dəfə (1992-ci il Tehran konfransı istisna olmaqla) 1993-cü ilin oktyabr ayında gündəmə gətirmişdir. Rusiyanın bu mərhələdəki mövqeyi ondan ibarət idi ki, Xəzərin bir daxili dənizdir və sərhədyanı dövlətlər tərəfindən bölünə bilməz. Rusiya Xəzərin digər dənizlərlə birbaşa əlaqəsi olmadığı üçün Beynəlxalq Dəniz Hüququ Konvensiyasının Xəzərə tətbiq edilməsinin mümkün olmadığını bildirirdi. Xəzərin hüquqi rejimini müəyyənləşdirən 1921 və 1940-cı il müqavilələrinin qüvvədə olduğunu bildirirdi.

Rusiyanın mövqeyi əsas etibarilə bu məqamları özündə ehtiva edirdi: “Xəzərin ehtiyatları ilə bağlı tək tərəfli hərəkətlər beynəlxalq hüquqa ziddir və bu su hövzəsinin ekoloji vəziyyətinə zərər verməsi təhlükəsini yaradır. Xəzər dənizi və onun ehtiyatları bütün sərhədyanı dövlətlərin ümumi istifadəsində olmalıdır”. [16, s. 155]

Rusiyanın Xəzərin sektoral bölünməsinə əngəlləmək üçün irəli sürdüyü digər rəsmi fikir isə tam bir bölünmənin ətraf mühitə zərər verə biləcəyindən ibarətdir.

Dünyanın ümumi kürü ehtiyatının 90 %-ni özündə cəmləşdirən Xəzər Rusiya üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən, bioloji ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi Rusiya üçün bir narahatlıq səbəbidirsə, ikincisi Xəzərin ekologiyasıdır. Rusiya bildirir ki, hüquqi status məsələsində razılığa gəlinməyə bilər, lakin bioloji resurslar və ətraf mühit məsələsində ortaq müqavilələrin imzalanması vacibdir. Rusiyanın Xəzərin hüquqi statusu məsələsində nümayiş etdirdiyi ətraf mühitin qorunmasını dəstəkləyən bu mövqeyi real deyil, daha çox ironik görünür. Çünki, sovet hakimiyyəti dövründə də Xəzər ətraf mühit baxımından dünyanın ən təhlükəli bölgələrindən olmuşdur [15, s. 19]. Bu da Rusiyanın müxtəlif bəhanələrlə milli sektorlara bölünmənin həyata keçirilməsinə mane olmağa çalışmasının bariz nümunəsidir.

Ümumiyyətlə, Xəzər dənizini sərhədyanı dövlətlərlə ortaq şəkildə istifadə etmək (median line) istəyən Rusiyanın yanaşmasında əvvəllər siyasi qayğılar ön plana çıxırdı. Regionu hələ də öz ərazisi kimi görmək istəyən Rusiyanın digər qayğısı isə zəngin neft yataqlarına malik olan Azərbaycanın Qərblə yaxınlaşmasının getdikcə güclənməsi idi. Bu səbəbdən də Rusiya Federasiyasının status müzakirələrinin mərkəzində daha çox Azərbaycan dayanırdı [16, s. 155].

Azərbaycan isə 1991-ci ildən bəri davam edən neft razılaşması ilə bağlı danışıqları 20 sentyabr 1994-cü il tarixli müqavilə ilə nəticələndirmişdi. Bu müqavilənin imzalanmasından sonra qərbin böyük neft şirkətləri Xəzər dənizinin Azərbaycan sektoruna böyük həcmdə investisiya qoymağa başladılar. Başlanğıcda Rusiya hökuməti və onun “Lukoil” neft şirkəti Azərbaycanın qərb şirkətləri ilə apardığı neft danışıqlarından xaric edilmişdisə də, bu şirkətə sonradan 10 %-lik pay verildi. Lakin bu pay Rusiyanı heç cür razı salmırdı. Bu müqavilə ilə yaradılmış beynəlxalq konsorsiuma qarşı ilk reaksiya da məhz Rusiya tərəfindən müşahidə edildi. Rusiya Federasiyası 5 oktyabr 1994-cü ildə BMT-yə müraciət edərək bu məsələnin Baş Assambleyanın qış sessiyasına çıxarılmağını istəmişdi. Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi 1921 və 1940-cı il Rusiya-İran müqavilələrini əsas gətirərək Xəzər məsələsi ilə bağlı hər hansı bir dövlətin (Azərbaycan nəzərdə tutulur) tək tərəfli hərəkətinin qəbul edilməz olduğunu bildirirdi. Energetika

Nazirliyi isə bu mövqenin əksinə Rusiya hökumətinin Azərbaycanın Xəzər dənizindəki neft yataqlarının istifadəsi ilə bağlı bütün hüquqlarını tanıdığını bildirirdi. Belə ki, Rusiyanın Xarici İşlər Nazirliyinin tanımadığı bu nəhəng layihədə 10 faizlik payla daxil olmasında rus xarici siyasətində enerji lobbisinin artan təsiri əhəmiyyətli rol oynamışdır [16, s. 155-156].

Rusiya Federasiyası əvvəllər Xəzərin “kondominium” prinsipi ilə 12-24 millik bir sahil zolağının sərhədyanı ölkələrə verilməsi ilə qalan hissənin ortaq istifadə edilməsinin tərəfdarı idi. Rusiyanın öz mövqeyindən çəkilərək Xəzərin dibinin sektorlara bölünməsinə dəstəkləməyə başlamasının səbəbi isə bu ölkənin milli sektorunda çox zəngin neft yataqlarının (Xvalinskaya yatağı) aşkarlanması oldu [16, s. 157].

Rusiyanın ilk vaxtlar Xəzər məsələsindəki mövqeyi olduqca sərt idi. Lakin zamanla baş verən dəyişikliklər Rusiya tərəfində yeni fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Belə ki, Qazaxıstan və Azərbaycan öz sektorlarını müəyyənləşdirərək dünyanın böyük neft şirkətlərini bura investisiya qoymağa cəlb etdiyini və Qərbin dəstəyinə nail olduğunu görən Rusiya yeni bir strategiya müəyyənləşdirərək bu “de fakto” quruluşdan kənar qalmamaq üçün fəaliyyət göstərməyə başladı. Su səthinin ortaq istifadəsi məsələsində güzəştə gedərək 1998-ci ilin iyulunda Qazaxıstanla Xəzərin şimal hissəsi ilə bağlı dəniz yatağı üçün orta xətt prinsipini, su səthi üçün ortaq istifadəni nəzərdə tutan razılaşma imzaladı. Azərbaycanla oxşar məzmunlu müqaviləni isə, 9 yanvar 2001-ci ildə imzaladı [16, s. 157].

İlk baxışda Rusiyanın regionda sabitsizlik siyasəti yürütdüyü və buna istiqamətlənmiş maraqlardan çıxış etdiyi düşünülə də əslində Rusiyanın (gözlənilmədiyi halda) Qazaxıstan və Azərbaycan ilə razılaşmalarında problemin tezliklə həll edilməsinə tərəfdar olduğu görünür [16, s. 157]. Xüsusilə, Rusiyada 2000-ci ildə V.Putinin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Rusiya Xəzərin hüquqi statusu probleminin həlli istiqamətində daha konstruktiv mövqe nümayiş etdirməyə başladı.

Xəzər nefti ətrafında cərəyan edən global geosiyasi proseslərin fəal iştirakçılarından biri də İran İslam Respublikasıdır. Bu məsələdə İranın

Azərbaycana münasibətdə mövqeyi Rusiya ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. Uzun illər Xəzərə sahib olan iki dövlətdən biri sayılan İranın regiondakı yeni dövlətlərlə münasibətləri və ümumilikdə Xəzərin statusuna yanaşması xeyli ziddiyyətlidir. Qeyd edək ki, İranın Xəzər probleminə yanaşmasında iqtisadi maraqlardan çox, geosiyasi mənafe əsas götürülür. Rəsmi Tehranı maraqlandıran əsas məqam Xəzərin dəniz, yoxsa göl kimi qəbul olunması deyil, İranın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və regionda aktivləşmiş Qərbdən gələn potensial təhlükənin aradan qaldırılmasıdır. İqtisadi maraqlar Tehran üçün ikinci dərəcəlidir, ən azı ona görə ki, İranın Fars körfəzində daha zəngin yataqları var [7, s. 674].

Rəsmi Tehranın Xəzərin bölünməsinə dair təklifi belədir ki, hər bir sahilə 20 millik ərazi suları zonası və 20 millik iqtisadi zona verilməlidir. Ərazi suları həmin ölkənin sərhədlərini müəyyən edir və həm Xəzərin dibi, həm səthi, həm də hava məkanı dövlətin tam nəzarətində olur. İqtisadi zonada dövlətə bioloji və mineral ehtiyatların qorunub saxlanması və kəşfiyyatı hüququ verilir, digər sahilə ölkələr isə bu ərazinin hava məkanından və səthindən istifadə edə bilər. Nəhayət, 40 millik zonadan kənar qalan Xəzərin orta hissəsi bütün sahilə ölkələrin ümumi istifadəsində olur və konsensus yolu ilə idarə olunur.

İranın mövqeyi aşağıdakı prinsiplər əsasında formalaşmışdır:

- Dəniz sahilə ölkələr arasında bölünmə də, ölkələrə öz sularından digər sahilə dövlətlərlə hesablaşmadan istifadə etməsinin qarşısını almaq;
- Xəzərin hərbiləşdirilməsinə yol verməmək;
- Ekoloji problemləri qabardaraq, Xəzərin dibi ilə neft kəmərlərinin çəkilməsinə mane olmaq;
- Sahilə ölkələr arasındakı problemlərin həllində regiondakı dövlətlərin iştirakını məhdudlaşdırmaq;
- İranla ideoloji və siyasi ziddiyyəti olan Qərb dövlətlərinin hövzədə möhkəmlənməsinin qarşısını almaq və s. [7, s. 674-675].

İranın Xəzərin dənizinin statusu və karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə bağlı nümayiş etdirdiyi qeyri-konstruktiv mövqeyi tədqiqatçılar bir neçə səbəblə izah edirlər:

Əvvəla, İrani qıcıqlandıran əsas məsələ Xəzərin milli sektor bölgüsündə bu ölkəyə düşən payın onun iddia etdiyi kimi 20% deyil, 14% olmasıdır. Orta xətt üzrə aparılan bölgü ilə (bu beynəlxalq bölgü prinsipidir) İrana heç bir halda 20% pay vermək mümkün deyil. İran isə hesab edir ki, Xəzər beş bərabər hissəyə bölünməli, hər dövlətə 20 % -lik pay verilməlidir. Bu ölkəni qətiyyənlə maraqlandırmır ki, bölgü hansı prinsiplə aparılsın, 20% -lik bölgü əsasında İranın sərhədləri kimin ərazisinə düşür və s.

İkincisi, İran Azərbaycanın bölgədə və dünya enerji bazarında güclənməsini, global enerji layihələrinin mərkəzinə çevrilməsini, Qərb şirkətlərinin bu ölkə vasitəsilə Xəzər bölgəsinə gəlməsini özü üçün ciddi təhlükə sayır. Bunu tədqiqatçılar, bir tərəfdən, İranda yaşayan azərbaycanlılar üçün Azərbaycanın populyarlığının artması təhlükəsi ilə, digər tərəfdən Azərbaycanın güclənərək İranın təsiri altından tam çıxma bilməsi faktı ilə izah edirlər. Onların fikrinə görə, əgər Azərbaycan bütün bu işləri İranla aparmağı qərarlaşdırsa idi, onda bu ölkənin tərəfindən heç bir maneçiliklə rastlaşmayacaqdı [7, s. 677-678].

Rusiya və İranın mövqeyini iki amil şərtləndirirdi. Birincisi, onlar çalışırdılar ki, sektorlarda kəşfiyyat işləri ya heç aparılmasın, ya da aparılan işlər nəticə verməsin. İkincisi, İran və Rusiya Xəzərdə neft biznesində Qərb korporasiyaları ilə rəqabətdə uduzacaqlarını görüb kəşfiyyat işlərinə mane olmağa çalışırdılar. Bu zaman Rusiyanın başlıca məqsədi Azərbaycana təzyiq etmək idisə, Qərb dövlətləri əksinə, Azərbaycanı və Qazaxıstanı müdafiə edirdilər [12, s. 74].

Ümumiyyətlə, Xəzərin hüquqi statusu məsələsində ilk vaxtlar iki əsas mövqe var idi: Azərbaycan və Qazaxıstan beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq Xəzərin akvatoriyasını milli sektorlara bölmək, Rusiya və İran isə 12 və ya 45 mil ərazi zonasından kənarında təbii ehtiyatlardan birgə istifadə etmək təklifini irəli sürürdülər. Türkmənistanın mövqeyi qeyri-ardıcıl və ziddiyyətli idi. Bir tərəfdən, Azərbaycanın “Kəpəz” yatağına iddialı olan Türkmənistan Rusiya və İranın

mövqeyi ilə həmrəylik nümayiş etdirirdi, digər tərəfdən o, Qazaxıstanla bəyannamə imzalayaraq spektr prinsipini müdafiə edirdi.

Qazaxıstan isə, Xəzərin dibinin bölünməsinə tərəfdar olması ilə yanaşı əvvəllər olduğu kimi Xəzər dənizinin orta xətt üzrə xüsusi iqtisadi zonalara bölünməsi metodikasının qəbul olunması üzərində israr edir, öz diplomatik fəaliyyətində bu prinsipi əsas götürürdü.

Qazaxıstan Xəzərin hüquqi statusu məsələsində 1998-ci ilin fevral ayınadək Azərbaycanın mövqeyinə oxşar mövqedən çıxış etmişdir. Bu ölkənin mövqeyi Beynəlxalq Dəniz Hüququ Konvensiyasının dəniz qanunları çərçivəsində Xəzərin qapalı dəniz (daxili dəniz) kimi dəyərləndirilməsindən ibarətdir. Bu yanaşmaya görə, dövlət sərhədləri ərazi sularının eni ilə müəyyənləşdirilir və eyni zamanda hər bir dövlətin iqtisadi zonasının sərhədləri çəkilir [15, s. 16,17].

Xəzərin statusu ilə keçirilən görüşlərdən dəqiq bir nəticə əldə edilməsə də, bu müddətdə bəzi irəliləyişlər də olmuşdur. Xəzərin bölüşdürülməsi ilə bağlı ilk irəliləyiş 1996-cı ildə baş verdi. 12 noyabr 1996-cı ildə Aşqabad görüşündə Qazaxıstan Xəzərin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq məsuliyyət dairəsinin və balıqçılıq bölgələrinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsini və dəniz dibinin milli sektorlara ayrılmasını istədi. Rusiya, İran və Türkmənistan isə öz aralarında mineral resursların istifadəsi ilə bağlı əməkdaşlıq haqqında memorandum imzaladılar. Qazaxıstan və Azərbaycan isə bu memoranduma qoşulmadı [15, s. 17].

Qərblə inteqrasiyanın qarşısını almaz proses olduğuna görə artıq Rusiya Xəzərin istifadə rejimində hakim mövqeyə deyil, bərabər hüquqlu tərəfdaşa çevrilməsi Rusiyanın mövqeyində özünü göstərməyə başlamışdır. Bununla da, Xəzərin sektorlara bölünməsi məsələsi yalnız tərəflərin qarşılıqlı kompromis variantına gəlmələri ilə həll olunmalı idi. Belə mövqe ilk dəfə olaraq Rusiya və Qazaxıstan dövlətlərinin problemə baxışında öz əksini tapdı. 1998-ci ildə Rusiya və Qazaxıstan arasında Xəzər dənizinin şimal hissəsinin dibinin bölünməsi haqqında sazişin imzalanmasından sonra sektoral bölgünün regional təhlükəsizlikdə və gələcək inkişafda əhəmiyyətini şərh edən Qazaxıstan Prezidenti

N.Nazarbayev bildirmişdir ki, “Xəzərin dibinin milli sektorlara bölünməsi məsələsi artıq daha çox siyasi çalara malikdir. Bu sazişlə Şimali Qafqaz Balkanlaşmayacaq. Adətən ya var-dövlətə, ya da qana səbəb olan neftin çıxarılması və onun nəqli üçün tək cə boru kəmərləri yox, həm də siyasi qərarlar lazımdır”. Demək olar ki, Rusiyanın Xəzərin sektoral bölgüsü prinsipini tanıması Xəzəryanı dövlətlərin mövqə yaxınlığının əsasını qoydu [12, s. 87].

2003-cü il 14 may tarixində Almatıda Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan Xəzərin dənizinin dibinin bölünməsi ilə bağlı bir protokol imzaladılar. Bu müqaviləyə əsasən Xəzərin 19 faizinin Rusiyaya, 29 faizinin Qazaxıstana, təxminən 18-19 faizlik hissəsinin isə Azərbaycana məxsus olduğu bildirilirdi. Qalan hissə isə Türkmənistan və İranın bu bölgüyə qarşı çıxması səbəbindən qeyri-müəyyən olaraq qalmaqda davam edir.

Artıq Qazaxıstan Xəzərin statusunun müəyyən edilməsində 1982-ci il Beynəlxalq Dəniz Hüququ Konvensiyasının tətbiqinin vacibliyini; naviqasiya, balıqçılıq və ətraf mühit məsələsində müsbət təsir göstərə biləcəyini, dəniz dibinin orta xətt əsasında bölüşdürülməsinin vacibliyini, Xəzərin sularının isə müəyyən müstəsna iqtisadi zona istisna olmaqla ortaq istifadə edilə biləcəyini, hər bir sahilə dövlətin ərazi sularının və balıqçılıq bölgələrindən kənar qalan hissənin sərhədyanı dövlətlər üçün sərbəst naviqasiyaya açıq olmasının vacibliyini, hər sahilə dövlətin Xəzərə açılan və RF ərazilərində qalan su yollarını RF ilə ikitərəfli razılaşmalar çərçivəsində istifadə edilməli olduğunu dəstəkləyir [15, s. 17].

Xəzərin statusu məsələsi ilə bağlı mövqeyini tam şəkildə müəyyənləşdirməyən Türkmənistan başlanğıcda Rusiya və İranın ortaq istifadə fikrini dəstəkləmişdir. Bu məqsədlə Türkmənistan 12 noyabr 1996-cı ildə Xəzərsahili dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin Aşqabad görüşündə bu üç ölkə ilə memorandum imzalamışdır. Lakin daha sonra 1998-ci ilin dekabr ayında Moskvada Xəzərsahili dövlətlərin zirvə görüşündə daha fərqli mövqə nümayiş etdirərək Xəzərin bölünməsinə və Azərbaycanla aralarındakı sərhəddin orta xətt prinsipinə görə müəyyənləşdirilməsini qəbul etdiyini bildirdi. Ümumi prinsiplərdə

Türkmənistan Rusiya-Qazaxıstan-Azərbaycan üçlüyünün yürütdüyü siyasətə daha yaxın olmuşdur. Türkmənistanın bu ölkələrlə, xüsusilə də Azərbaycanla fikir ayrılığının səbəbi orta xəttin keçəcəyi sahələri müəyyən edə bilməməsidir. Bundan əlavə, son zamanlar Azərbaycanla mübahisəli yataqlar səbəbindən mövcud olan gərginlik Türkmənistanı getdikcə İrana yaxınlaşdırır [15, s. 13].

Xəzər məsələsində Türkmənistanın İranla oxşar mövqeyə malik olmasının səbəbi Azəri, Kəpəz, Çıraq və Günəşli yataqlarıdır. 1949-67-ci illərdə kəşf edilmiş və Xəzərin Azərbaycan sektorunda mövcud olan Neft daşları, Çıraq, Azəri və Kəpəz yataqları neft və qaz ehtiyatları baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Türkmənistan bu bölgələrdən Azəri və Çıraq yataqlarının öz sahəsində olduğunu iddia edir. Azəri və Çıraq yataqlarının Xəzərin Türkmənistan sektorunda göstərilməsi məsələsində Azərbaycan isə birləşmiş xətt üsulu ilə Xəzərin milli sektorlara bölünməsinə göstərən SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinə aid xəritələrdə və daha sonra isə Azərbaycan, Qazaxıstan və xarici təşkilatlar tərəfindən hazırlanmış bütün xəritələrdə Azəri və Çıraq yataqlarının Azərbaycan bölgəsində yerləşdiyinin göstərilməsini dəlil gətirmişdir [15, s. 13].

Digər tərəfdən, Türkmənistan Xəzər probleminin yalnız beş sahiləyi ölkənin iştirakı və fikir birliyi ilə həll edilə biləcəyini göstərir və bu problemin ikitərəfli müqavilələrlə həll olunmasına qarşı çıxır. Türkmənistan kimi İran da Xəzərin statusunu müəyyənləşdirməklə bağlı ikitərəfli müqavilələri tanımadığını bildirərək beş sahiləyi ölkənin status məsələsini bərabər həll etməli olduğunu bildirir. Bu səbəbdən, Putinin dəvəti ilə Xəzərin statusu məsələsində ortaq fikrə gəlmək məqsədilə MDB üzvü olan dörd sahiləyi dövlətin Soçidə keçirilməli olan görüşlə bağlı Türkmənistan prezidenti Səfərmurad Niyazov “İransız keçiriləcək heç bir görüşə gəlmək istəmədiyini” bildirərək getməmişdi. Türkmənbaşı Aşqabadın Xəzərin statusu məsələsindəki mövqeyini belə açıqlamışdır: “Xəzər BM qaydalarına müvafiq sahiləyi ölkələrin hər birinin 12 millik ərazi sularının və 35 millik xüsusi iqtisadi zonanın olması və qalan hissənin isə bütün sərhədyanı ölkələrin ortaq istifadəsinə verilməsi şəklində bölüşdürülməlidir” [15, s. 13, 14].

Türkmənistan və İranın Xəzərin şimalındakılara qarşı bir ittifaq yaratdıqları görünür. 2003-cü ildə Xəzərin sektorunun bölüşdürülməsi ilə bağlı müqavilə imzalayan iki ölkə beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə və Beynəlxalq Dəniz Hüququ Konvensiyasına uyğun olaraq dəniz dibinin bölüşdürülməsi məsələsində razılaşıdılar. Lakin, müqavilə bu prinsiplərin nəyi nəzərdə tutduğunu müəyyən etməməklə yanaşı, iki ölkənin hər bir xəzəryanı dövlətin Xəzərin 20 faizinə sahib olmasının vacibliyi və beş bərabər hissəyə bölünməsinə tərəfdar olduğu təsüratını yaradır. Beləliklə, Xəzərdə İran və Türkmənistan, şimalda Rusiya, Azərbaycan və Qazaxıstanın gəldiyi razılığa qarşı mövqe tuturdu [15, s. 14].

Ümumiyyətlə, Türkmənistanın 2000-ci ilədək mövqeyi sərt idisə, artıq bu mövqe sadə bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Əsasən dövlətin diqqəti mübahisəli hesab olunan yataqların müzakirəsinə yönəlmiş, status məsələsində isə yalnız İranın mövqeyinin müdafiə olunması əsas yer tuturdu. Əvvəlki illərə nisbətən öz mövqeyində qarşılıqlı anlaşmaya üstünlük verən Türkmənistana hələ V.Kalyujnının bu ölkəyə səfəri zamanı S.Niyazov getdikcə dərinlən müzakirə olunan Xəzərin statusu məsələsinin sahilyanı dövlətlərin xüsusi sammitinin müzakirəsinə çıxarılmasının vacibliyini vurğulamışdır [12, s. 91-92].

Xəzər regionunda problemin həlli istiqamətində ən mühüm addımlardan biri də Azərbaycan, İran, Qazaxıstan, Rusiya və Türkmənistan prezidentlərinin 2007-ci il oktyabrın 16-da keçirilmiş Tehran sammitidir (Xəzəryanı dövlət başçılarının 2-ci sammiti – N.M.). Xəzərin hüquqi statusu probleminin hələ də həll edilməməsi və ölkələrin strateji mövqələrinin dəyişməməsinə baxmayaraq, əsas mövqələri əlaqələndirmək mümkün idi. Ən mühüm məsələ isə, regionun beş Xəzəryanı dövlətinin heç bir halda heç bir dövlətə ərazilərdən (Xəzərin sahəsindən – N.M.) təcavüzkar məqsədlə istifadə etmək və Xəzəryanı dövlətlərdən hər hansı birinə qarşı digər hərbi əməliyyatlar aparmasına imkan verməmək barədə öhdəlik götürməsi oldu. Sahilyanı dövlətlər bəyan etdilər ki, yalnız onlar Xəzər dənizində suveren hüquqlara malikdir və bu hövzədə gəmilər müstəsna olaraq yalnız Xəzəryanı dövlətlərin bayraqları altında üzə bilərlər. Bu da öz növbəsində Xəzər

dənizinə təcavüzkar məqsədli əlavə regional güclərin daxil olmasını əngəlləyirdi [25, s. 27].

Bu sammitdə ilk dəfə olaraq Xəzər dənizinin hüquqi statusuna aid bütün problemləri əhatə edən siyasi sənəd qəbul edildi. Siyasi sənəddə ümumi istiqamətlər müəyyənləşdi, eyni zamanda, Xəzərin statusunun ümumi konsepsiyası qəbul olundu. Bundan əlavə, sammitdə dövlət başçılarının, xarici işlər nazirlərinin görüşünün mütəmadi keçirilməsi, ayrı-ayrı məsələlərin müzakirəsi üçün formatların və mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi ümumi razılaşmalara xidmət edəcək çox əhəmiyyətli vasitələrin həyata keçirilməsi razılaşdırıldı [6, s. 52].

Qeyd etmək lazımdır ki, ən effektiv tənzimləmə mexanizmi sammit danışıqlarıdır, daha dəqiq desək, Xəzəryanı dövlətlərinin başçılarının Sammitidir. 18 noyabr 2010-cu ildə isə Bakıda Xəzəryanı dövlət başçılarının 3-cü Sammiti keçirilmişdir. Bakı sammiti “Xəzər beşliyi” liderlərinin regional əməkdaşlığın bir çox problemləli aspektlərinə dair mövqelərinin koordinasiyası və Xəzər dənizində birgə fəaliyyətin planlaşdırılması ilə bağlı çətinlikləri aradan qaldırmağa hazır olduğunu nümayiş etdirdi. Sammitin sonunda dövlət başçıları Xəzər dənizində təhlükəsizlik üzrə əməkdaşlıq barədə saziş imzaladılar və birgə bəyanat verdilər. Bununla yanaşı, tərəflər Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı Konvensiya layihəsinin tamamlanması istiqamətində işləri sürətləndirmək barədə razılığa gəldilər və yüksək səviyyəli görüşlər arasındakı vaxt intervalını azaltmaq, həmçinin xarici işlər nazirlərinin müavinləri səviyyəsində xüsusi işçi qrupunun görüşlərinin sayının ildə 5 dəfəyədək yüksəldilməsi ilə bağlı istəklərini ifadə etdilər [25, s. 27]. Sammitlə bağlı III fəsildə daha ətraflı məlumat veriləcəkdir.

29 sentyabr 2014-cü il tarixində isə Xəzər dənizinin hüquqi statusu, təhlükəsizlik, bioloji resurslar və ətraf mühit kimi məsələləri müzakirə etmək məqsədilə Xəzəryanı dövlətlərin başçıları Həştərxanda 4-cü Xəzər Zirvəsində topladılar. Çıxışlarında prezidentlər zirvə görüşünü Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı 18 illik mübahisələrin həlli baxımından mühüm irəliləyiş adlandırmışlar. Vladimir Putin nitqində qeyd etmişdir: "Biz bütün tərəflərin uzunmüddətli maraqlarına cavab verən beş-tərəfli əməkdaşlığın prinsiplərini razılaşdırmışıq və

tərəfdaşlarımıza məqbul hesab olunan güzəştlərə görə minnətdarlığımı ifadə edirəm. Əminəm ki, hələdə razılığa gəlmədiyimiz məsələləri növbəti zirvə görüşündə razılaşdıracağıq. Qarşıda Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı Konvensiyanın yekunlaşdırılması mövzusu var".

Bundan əlavə o, regional enerji təhlükəsizliyi və ətraf mühitin qorunması sahəsində gələcək fəaliyyətin koordinasiyasını vurğulamışdır. Çıxışında "uzunmüddətli maraqlar, məqbul güzəştlər, hələ də razılaşdırılmamış məsələlər, enerji siyasətinin koordinasiyası, Xəzərin ətraf mühiti" kimi ifadələrdən istifadə etməklə Putin Rusiyanın Xəzərlə bağlı strategiyasını konkret ifadə etmişdir. Bununla yanaşı Putin qeyd etmişdir ki, biz su hövzəsi, dəniz dibi və yeraltı zonaların da delimitasiyanı apara bilərik və su səthini dənizçilik və balıqçılıq məqsədləri üçün birgə istifadə edə bilərik. Rusiyanın istəyi də məhz budur.

İran Prezidenti Həsən Ruhani qeyd etmişdir ki, "Xəzər ilə bağlı qərarlar konsensus əsasında qəbul edilməlidir. Lakin hər ölkə yalnız öz milli maraqlarını rəhbər tutmuş olsa, heç bir həllə nail oluna bilməz. Biz qeyri-Xəzər dövlətlərinin iştirakı olmadan ədalətli rəqabət yarada bilərik və regionun təhlükəsizliyini təmin edə bilərik". Ruhani açıqca ölkəsinin əvvəlki mövqeyini bildirdi və Xəzərdə qeyri dövlətlərin iştirakının qəbul edilməz olduğunu bəyan etdi. Ancaq digər İran rəhbərlərindən fərqli olaraq Ruhaninin ritorikası olduqca mülayim idi. İran və digər ölkələr arasında fikir ayrılığı nəticəsində İran hüquqi status ilə bağlı ikitərəfli müqavilələrdən kənar qalmışdır. Çünki İran su səthi, dənizin dibi və yeraltı pay məsələlərində "orta xətt" və ya "milli sektor" prinsipi ilə razılaşmış olsa, o, Xəzərin iddia etdiyi 20 faizi əvəzində 13 faiz ilə kifayətlənməyə məcbur olacaqdır [39].

Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev bildirmişdir ki, "hamımız Xəzər Dənizinin İqtisadi Forumunun təsis olunması ilə bağlı Türkmənistanın təklifini qəbul etdik. Mən azad ticarət zonasının yaradılmasını təklif etdim. Növbəti təşəbbüs bütün bu qərarların icrasına nəzarət edəcək təşkilatın yaradılması ola bilər. Daha yaxşı olar ki, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq

Təşkilatına bənzər təsisat yaradılsın, yəni Xəzər Dənizi Əməkdaşlıq Təşkilatı və beləliklə də yalnız iqtisadi deyil, təhlükəsizlik problemləri də müzakirə edilsin, həmçinin məlumat mübadiləsi sahəsində əməkdaşlıq, xilasetmə/axtarış əməliyyatları, birgə hərbi təlimlər və s. həyata keçirilsin".

Türkmənistan Prezidenti Qurbanqulu Berdimuxammedov qeyd etmişdir ki, "Xəzərdə enerji layihələrinin siyasiləşdirilməsi qeyri-məhsuldardır. Bu boru kəmərlərinin inşası məsələsinə də aiddir, çünki bu məsələ kəmərlərin ərazisindən keçəcək dövlətlərin suveren hüququdur və onların razılığı əsasında həyata keçirilməlidir. Bununla da, Türkmənistan Trans-Xəzər kəmərinin inşası ilə bağlı arzusunu ifadə etdi, ancaq Rusiya və İran bunun hər zaman əleyhinə çıxmışlar [39].

Ümumiyyətlə, dövlət başçılarının bəyanatlarına nəzər saldıqda, hamılıqla olmasa belə, bir çoxunun nəticələrdən məmnun qaldığı hiss olundu. Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı Konvensiyanın yekunlaşdırılması Astanada keçiriləcək növbəti zirvə görüşündə nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd edə bilərik ki, Xəzəryanı dövlət başçılarının IV sammiti ilə bağlı proqnozlar öz təsdiqini tapdı. Belə ki, sammitin gedişində əməkdaşlıq və regional təhlükəsizliklə bağlı bəyanatlar verildi. Prezidentlərin iştirakı ilə hökumətlərarası müqavilə imzalandı. Ekspertlərin fikrincə bununla da Xəzər hövzəsinin geosiyasi həyatında yeni bir mərhələnin əsası qoyuldu. Eyni zamanda regionun təhlükəsizliyi müəmmal olaraq qalır. Prezidentlərin bəyanatına Xəzər hövzəsində NATO hərbi qüvvələrinin yerləşməsinin yolverilməzliyi ilə bağlı məsələnin daxil edilməsinin mümkün nəticələrinin arxa plana atılması riskli ola bilərdi. Bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, Həştərxan sammiti sözün əsl mənasında tarixi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, əvvəlki görüşlərdə prinsipial məsələlərdə razılığa gəlmək mümkün olmamışdı. Bununla belə, müəyyən məsələlərdə addım-addım irəliləyiş müşahidə edilirdi. Məsələn, dənizin dibinin Azərbaycan və Qazaxıstan, Azərbaycan və Rusiya, eyni zamanda Qazaxıstan və Rusiya arasında bölüşdürülməsi ilə bağlı ikitərəfli sazişlər imzalanmışdır. Həştərxan sammitinin tarixi əhəmiyyəti ilə bağlı isə, ekspertlər sammit zamanı

qəbul edilmiş qərarı haqlı olaraq “irəli doğru sıçrayış”, “tarixi nəaliyyət” və s. kimi qiymətləndirmişlər [40].

Ekspertlərin fikrincə, Xəzər dənizinin hidrometeorologiyası, fəvqəladə halların qarşısının alınması və onların nəticələrinin aradan qaldırılması, dənizin bioloji ehtiyatlarının qorunması və onların rəasional istifadə edilməsi ilə bağlı saziş çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu gələcəkdə hüquqi statusun müəyyən edilməsində mühüm rol oynayacaq. Həştərxanda keçirilmiş mətbuat konfransında 5 Xəzəryanı dövlət başçılarının liderləri öz fikirlərini bildirmişdir (həmin fikirlər yuxarıda qeyd edilmişdir – N.M.). Sammitin gedişində Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan, İran və Türkmənistan prezidentlərinin imzaladığı bəyanat daha çox maraq doğurur. Belə ki, bu sənəddə hövzə dövlətlərinin əməkdaşlıq strategiyasının əsas prinsipləri əks olunmuş, dənizin statusu ilə bağlı prinsiplial məsələlər üzrə ümumi razılıq əldə edilmişdir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Həştərxan sammitində mühüm geosiyasi əhəmiyyət malik razılıq da əldə edilmişdir. Burada “Şimal-cənub” dəhlizinin yaradılması və Xəzərin ətrafında dəmir yolunun çəkilməsi nəzərdə tutulur ki, bu iki lahiyə də Rusiya üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır [40].

Bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, Xəzəryanı dövlət başçılarının IV sammiti xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hövzə ölkələri arasında sülhə, əməkdaşlığa və təhlükəsizliyə xidmət edən əlaqələrin formalaşdırılması heç şübhəsiz ki, tarixi hadisədir. Bu istiqamətdə addımlar atmaqla fikir ayrılığının qarşısını almaq olar.

Beləliklə, Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi ilə bağlı Xəzəryanı dövlətlərin mövqələrinin təhlili əsasında belə nəticəyə gələ bilərik ki, Rusiya, İran və Türkmənistanın problemin həlli ilə bağlı qeyri-konstruktiv mövqələri uzun müddətdə aparılan danışıqlar nəticəsində xeyli yumşalmış, Qazaxıstanın mövqeyi ilk vaxtdan Xəzərin orta xətt üzrə sektorlara bölünməsi tərəfdarı olan Azərbaycanın mövqeyinə yaxınlaşmışdır. Xəzəryanı dövlətlər arasında dənizdən istifadə ilə əlaqəli ikitərəfli müqavilələrin imzalanması isə

məsələnin həlli ilə bağlı yekun Konvensiyanın hazırlanması üçün müəyyən hüquqi-normativ baza yaratmış oldu.

Ümumiyyətlə, Xəzərin hüquqi statusunun həll olunması müasir dövrdə enerji ehtiyatları ilə zəngin Xəzər regionunda böyük həcmdə neft və qaz ehtiyatlarının sərbəst istismarına və istifadəsinə, bu ehtiyatlarının dünya bazarına daşınmasına, regionun enerji təhlükəsizliyinin, eyni zamanda burada dövlətlərin iqtisadi, siyasi maraqlarının təmin edilməsinə, bütövlükdə regionda sabitliyin bərqərar olunmasına göstərdiyi təsir baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

II FƏSİL. Regiondankənar aktorların xarici siyasətində Xəzər bölgəsinin yeri və rolu.

2.1. ABŞ-ın xarici siyasətində Xəzər regionu.

Planet miqyaslı köklü dəyişikliklərin baş verdiyi müasir dövrdə, ABŞ prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə keçmiş məsləhətçisi, indi isə geostrategiya sahəsində tanınmış mütəxəssis Z.Bjezinskinin fikrinə görə “Avrasiya Balkanlarına” daxil olan Xəzər bölgəsinin geostrateji əhəmiyyəti daha da artdı. XX-XXI əsrin həddlərində Xəzər dənizi özünün zəngin karbohidrogen ehtiyatları ilə yenidən ən mühüm geosiyasi faktorlardan birinə çevrilmişdir.

Bir çox iri yaxın və uzaq dövlətlər tərəfindən bu bölgəyə kəskin maraqlar təkcə Xəzərin dibindəki zəngin neft və qaz ehtiyatlarının olması və XXI əsrdə onu “dünyanın yanacaq doldurma məntəqəsi”nə çevirmək üçün kifayət qədər real perspektivin olması ilə əlaqədar olmayıb, həm də dünyanın rəqabət aparıcı geosiyasi qüvvələrinin yerləşməsində ən vacib vəziyyətdə olmasıdır. Ölkələr arasındakı geosiyasi qarşıdurma tədricən Şərqdən və Aralıq dənizi hövzəsindən Xəzər rayonuna keçmişdir. Belə bir şəraitdə bir tərəfdən ABŞ və NATO-nun, digər tərəfdən isə Rusiya və İranın geosiyasi imperativləri – ön plana çıxır [5, s. 58].

Rusiya və İranın Xəzər regionu ilə bağlı mövqeləri əvvəlki paragrafda qeyd edildi üçün indi də ABŞ-ın bu bölgə ilə əlaqəli siyasətinə nəzər salaq.

Xəzər bölgəsinə siyasi və iqtisadi maraq göstərən dövlətlər sırasında ən fəal Qərbi dövlətləri və Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. ABŞ-ın Xəzər bölgəsinə siyasi marağı Azərbaycana münasibətdə daha qabarıq hiss olunur. ABŞ Cənubi Qafqaz və Orta Asiyada həyata keçirilən strateji əhəmiyyətli layihələrin və proseslərin başlıca iştirakçısı və müdafiəçisidir. ABŞ hökuməti bu bölgənin özünün həyati maraq dairəsinə daxil olduğunu dəfələrlə bəyan edib.

ABŞ Xəzər bölgəsindən uzaqda yerləşməsinə baxmayaraq, SSRİ-nin süqutundan sonra Xəzər bölgəsində geosiyasi maraqlar güdməkdədir. Son dövrlərdə isə, Xəzərdə nüfuzlu aktora çevrilmişdir.

ABŞ-ın məqsədi təkcə regionun təbii ehtiyatlarından istifadə edilməsi deyil, eyni zamanda geosiyasi baxımdan Rusiyanın regionda yeganə nüfuz sahibi olmasını əngəlləməkdir. ABŞ əvvəllər xarici aləmə qapalı olan bu bölgəyə artıq sərbədsiz giriş imkanına malikdir. Bu səbəbdən ABŞ regionda öz iqtisadi mənafeyindən əlavə, Avropa və Uzaq Şərfin də iqtisadi mənafeyini güdür. Beləliklə, ABŞ-ın qazanacağı geosiyasi güc potensial olaraq böyük üstünlük əldə etməyini təmin edəcək [11, s. 83].

Dövlətlərin hər birinin müstəqil olduğunu və ABŞ-ın da onlara bu cür baxmağının vacibliyini bildiren amerikan rəsmisi Sem Braumbek Amerikanın yalnız siyasi deyil, həm də iqtisadi baxımdan güclənməsi üçün bu bölgəyə önəm verilməsinin əhəmiyyətini vurğulamışdır. Bunun üçün Azərbaycanın Xəzərin hüquqi statusu məsələsindəki mövqeyinin dəstəklənməsinin Qərb üçün ən düzgün mövqe olacağını bildirmişdir [11, s. 83].

ABŞ anlayır ki, Xəzər dənizinin iqtisadi inkişafını sürətləndirəcək məsələ Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Bundan əlavə Xəzər dənizinin sektorlara bölünməsi, dünya bazarlarına çıxarılaçaq neft kəmərlərinin marşrutunun müəyyənləşdirilməsi, regionun ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi məsələlər də iqtisadi inkişafı sürətləndirə biləcək məsələlərdir.

ABŞ Xəzər neftinin dünya bazarına Rusiya və Gürcüstan ərazisi vasitəsilə daşınmasını istəyirdi. ABŞ-ın Xəzər problemindəki mövqeyi də bu amillərə əsaslanırdı. Bu ölkənin neft istehlakı idxalatla bağlıdır. Xaricdən alınan neft ölkə daxilində istehsal edilən neftdən daha ucuz əldə edilir. ABŞ neft idxalını həm Orta Şərqdən, həm də Xəzər regionundan əldə etmək istəyir. Üstəlik burada siyasi nüfuza sahib olmaq məsələsi də mövcuddur [11, s. 83-84].

Geosiyasi məsələlərlə məşğul olan ən tanınmış mütəxəssislərin əksəriyyəti də hesab edirlər ki, XXI əsrin beynəlxalq sistemi, əsasən, 6 güc mərkəzi – ABŞ, Avropa Birliyi, Çin, Yaponiya, Rusiya və Hindistan təşkil edəcək. Belə olduğu təqdirdə dünya nüfuz dairələrinin yeni formatda bölüşdürülməsi məhz bu dövlətlər arasında, bilavasitə və dolayısı iştirakı ilə baş verəcək.

İqtisadi, hərbi, siyasi cəhətdən dünyanın ən güclü super dövləti olan ABŞ-ın Xəzər regionuna marağı iki əsas tərkib hissədən ibarətdir: geosiyasi nüfuzunun genişləndirilməsi və enerji daşıyıcıları.

Bu gün dünyanın 5% əhalisi yaşayan ABŞ gündə 20,7 mln barellə (ildə 7,6 mlrd barel) dünya neft hasilatının 25%-ni istehlak edir. Bununla yanaşı ABŞ-ın özünün neft hasilatı gündə 5,1 mln barel (ildə 1,9 mlrd) təşkil edir. Hasilatla istehlak arasındakı 75%-lik fərq ABŞ-ın başqa dövlətlərdən, ilk növbədə Yaxın Şərq dövlətlərindən asılılığını göstərir. Lakin adı gedən regiondakı qeyri-stabil vəziyyət və bir regiondan enerji asılılığını azaltmaq üçün ABŞ yeni enerji mənbələrinə nəzarəti qazanmaq uğrunda fəaliyyətini getdikcə gücləndirmək məcburiyyətində qalaraq, nəzərlərini Xəzər regionuna istiqamətləndirir. Ümumiyyətlə, enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün “Vaşinqtonda təsdiqlənmiş neft ehtiyatlarının 62%-nə və qazın 40%-nə nəzarət etmək məqsədini güdən “Böyük Yaxın Şərq” layihəsi yaradılıb”. Bunları həyata keçirmək üçün ABŞ postsovet məkanında, o cümlədən Xəzər bölgəsində, Mərkəzi və Orta Asiyada nüfuz dairəsini genişləndirməli və gücləndirməlidir [12, s. 103-104].

Ümumiyyətlə, ABŞ bölgədəki maraqlarını təmin etmək üçün aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərirdi:

- Yeni yaranmış dövlətlərlə əməkdaşlığı gücləndirmək, bu ölkələrdə demokratiyanın inkişafını təmin edəcək islahatların həyata keçirməsinə yardım edilməsi.
- Rusiyanın Xəzərin statusundakı mövqeyinin gələcək inkişafa maneçiliyini nəzərə alaraq, Avropa-Asiya nəqliyyat dəhlizinin ənənəvi Rusiya marşrutundan əlavə yeni istiqamətlərinin yaradılması.

Məsələnin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Qərb ölkələri artıq həm öz şirkətlərinin təhlükəsizliyini və sərbəst fəaliyyətini əsas götürürdülər, həm də regionda sülhün və sabitliyin qorunmasını və bunun bütün ölkələr üçün əhəmiyyətini qiymətləndirirdilər, çünki Xəzərin əməkdaşlıq meydanına çevrilməsi siyasəti həm bütün dövlətlərin inkişafında, həm də regionun təhlükəsizliyində müsbət əhəmiyyət kəsb edirdi. Bütün bunların əsasında Xəzərdən ənənəvi olaraq

hər bir ölkənin müstəqil şəkildə özünə aid olan sektorunda fəaliyyətinin təmin edilməsi dururdu [12, s. 86].

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, son iki onillikdə Xəzər regionu Qərb dünyası, əsasən də onun əvəzolunmaz lideri ABŞ üçün böyük geosiyasi əhəmiyyət daşımağa başladı. 90-cı illərin ortalarından Rusiya ilə ümumi dil tapa bilməyən ABŞ Qafqazda və Xəzər bölgəsində nəzarət əldə etmək üçün əsas diqqəti xəzər neftinə yönəltdi. Bu dövrdə ABŞ, post-sovet məkanına aktiv müdaxilə etmək imkanına malik olmadığından, üç favorit ölkə müəyyənləşdirdi: Ukrayna, Azərbaycan və Qazaxıstan. Bununla da Rusiyanın nüfuzunun üç əsas istiqamətdə: Balkanlar (Ukrayna), Cənubi Qafqaz (Azərbaycan) və Mərkəzi Asiya (Qazaxıstan) genişlənməsinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsini qarşısına geosiyasi vəzifə kimi qoydu.

Son onilliklər ərzində ABŞ-ın neft istehlakının və idxal neftindən asılığının artması Vaşinqtonun Xəzərin enerji ehtiyatlarına diqqət yetirməsinin səbəblərindən biri idi. Amerikanların regiona gəlişi ilə yeni müstəqil dövlətlər ABŞ tərəfdarları və əleyhdarları arasında mübarizə meydanına çevrildi. Enerji resurslarına və onların daşınması yollarına nəzarət uğrunda mübarizə 1990-cı illərin əvvəllərində başladı. Boris Yeltsinin rəhbərliyi altında Rusiya hökumətinin zəifliyi Amerika üçün regionda nüfuzunu gücləndirmək üçün əlverişli fürsət yaratmış oldu [23, s. 69].

Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ hökuməti öz strateji xəttinə uyğun olaraq, əsas neft kəməri məsələsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsini dəstəkləyir, Xəzərin hüquqi statusu məsələsində isə onun beş sahil dövləti arasında orta xətt üzrə milli sektorlara bölünməsi ideyasını müdafiə edirdi. 1995-ci ildən başlayaraq, ABŞ hökuməti bölgəyə yönəldilmiş siyasətində aktivlik və ardıcılıq nümayiş etdirir [41].

Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı neytral mövqedə olduğunu bildirməsindən iki il sonra 1996-cı il noyabr ayında ABŞ sektoral bölgüyə tərəfdar olduğunu bildirdi. Rusiyanın Xəzəri məhdud şəkildə sektorlara bölməklə bağlı təklifinə cavab olaraq ABŞ-ın yeni müstəqil dövlətlər üzrə xüsusi elçisi Ceyms Kollinz

Prezident H.Əliyevə ünvanladığı məktubda bildirmişdir ki, Vaşinqton “bizim investisiya şirkətlərini və Xəzər dənizinin sektoral bölgüsü ideyasını dəstəkləyir”. ABŞ-ın Rusiyanın mövqeyinə - Xəzərdə birgə suverenliyin yaradılmasına qarşı yanaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Nəticədə siyasətdə dəyişikliklər baş verdi və ABŞ-ın regionda əhəmiyyəti artmağa başladı [2, s. 319-320].

Dövlət Departamenti "Xəzər hövzəsinin Enerji İnkişafı" adlı hesabatında (1997) ABŞ-ın bu bölgədəki siyasətinin əsas dörd istiqamətini müəyyən edir:

1. "Regional konfliktlərin həlli". Bu bənd Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin həlli, Qafqazda etnik gərginliklərin aradan qaldırılması, eləcə də Tacikistanda vətəndaş müharibəsinin dayandırılması haqqındadır. Sənəd müəlliflərinin fikrincə, bu konfliktlər İran kimi xarici qüvvələrin işə qarışmasına şərait yaradır. Üstəgəl, konfliktlərin uzanması dağıdıcı islamçı hərəkatların inkişafı üçün münasib mühit formalaşdırır;
2. "Dünya enerji təminatının artımı və genişləndirilməsi" bəndi İran körfəzinə əlavə və alternativ kimi, eləcə də Qərbin buradakı enerji maraqlarını sığortalamaq məqsədilə Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyatlarının istismarını nəzərdə tutur;
3. "Xəzər hövzəsi ölkələrinin müstəqilliyi və suverenliyi". Hesabatın müəllifləri hesab edirlər ki, burada əsas problem Rusiya ərazisindən keçən neft kəməmindən asılılığın aradan qaldırılmasıdır. Siyasi problemlərdən başqa, bu asılılıq Rusiyaya kəmərlərdən istifadə haqqını fəvqəladə dərəcədə yüksəltmək imkam verir. Məsələnin həlli üçün fərqli və alternativ enerji-ixrac yollarının olması zəruridir. Bu məntiqə uyğun olaraq İrandan keçəcək neft kəmərinə etibar məsələsi ortaya çıxdığından Bakı-Tbilisi-Ceyhan ideyası dəstəklənir.
4. "İranda izolyasiyası". Bunun üçün bu ölkənin gəlirlərinin məhdudlaşdırılması tələb olunur. Həmin gəlirlər kütləvi qırğın silahlarının əldə edilməsinə, dağıdıcı silahlar arsenalının artımına, terrorizmi dəstəkləməyə sərf edilir. Hesabatın müəllifləri bu məqsədə nail olmağın ən yaxşı yolunu Xəzərdə enerji istismarı sahəsində İranın hər hansı iştirakının qarşısını almaqda görürlər [7, s. 670].

ABŞ Dövlət Departamentinin 1997-ci il tarixli bu hesabatını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə əslində ikinci Klinton administrasiyasının Xəzər mərkəzli yeni dünya düzəninə yaradılmasını hədəfə aldığını görə bilərik [31].

Artıq ötən əsrin 90-cı illərinin sonlarından etibarən Qərbi regionda hərbi-siyasi nüfuzunu möhkəmləndirmək uğrunda fəaliyyətini gücləndirdi. Bu onunla əlaqədar idi ki, hərbi-strateji baxımdan bu regiondan istifadə etməklə hərbi qüvvələrin Mərkəzi Asiya, Aralıq dənizi, Yaxın Şərqi və Fars körfəzi kimi mühüm geostrateji əhəmiyyətə malik bölgələrdən qısa müddətdə dislokasiyası mümkün ola bilər.

ABŞ-ın Qafqaz və bütövlükdə Xəzər regionuna olan münasibətinə gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkə regionda aparıcı geosiyasi aktora çevrilməyə çalışır. Artıq 1997-ci ildən region ABŞ-ın milli maraqları dairəsinə aid edilmiş, 1998-ci il 1 oktyabr tarixindən isə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Ukrayna, Belarus və Moldova ABŞ Hərbi Qüvvələrinin Avropa komandanlığının (USEUCOM) məsuliyyət dairəsinə aid edilmişdir. 1999-cu ildə Pentaqon Xəzər regionunun artan geostrateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq Mərkəzi Asiyada yerləşən hərbi qüvvələrini Sakit okean komandanlığının tərkibindən çıxarıb, Birləşmiş Mərkəzi Komandanlığın sərəncamına verdi. Bu addım amerikalı analitik Maykl Kler tərəfindən “hərbi coğrafiyanın dəyişdirilməsində nadir nümunə” kimi xarakterizə edildi [4, s. 176].

2002-ci il 1 oktyabr tarixindən isə, ABŞ Hərbi Qüvvələrinin Avropa komandanlığının (USEUCOM) nüfuz dairəsinə Şimali Atlantikanın böyük bir hissəsi, Xəzər dənizi və Rusiya da daxil edildi.

2001-ci il yanvar ayında Davos İqtisadi Forumunda amerikalı nümayəndələri bir daha təsdiq etdilər ki, Xəzər bölgəsi onların həyati maraqlar zonasına daxildir və Fars körfəzinə münasibətdə alternativ neft mənbəyi hesab edilir. Bununla bağlı hələ 90-cı illərin ortalarında Pentaqon tərəfindən bölgədəki amerikalı maraqlarının təhlükəyə məruz qalacağı halda “Xəzər üzərində fırtına” adlı əməliyyatı planı da hazırlanmışdı [4, s. 176].

Analitik-informasiya mərkəzinin direktoru İ.Barniçin fikrincə, “Rusiya və ABŞ arasında Cənubi Qafqaz regionunda nüfuz uğrunda mübarizə təkcə Azərbaycanın strateji əhəmiyyətli neft yataqlarına yaxınlıqla müəyyənləşmiş”. Əsas səbəb- Qafqazın Rusiya, Türkiyə və Şərqi ölkələrinin maraqlarının kəsişdiyi strateji düyün hesab edilməsidir. “Wall street journal” öz növbəsində bildirirdi ki, Qərbin qarşısında dayanan əsas vəzifə Aİ və NATO-nun birbaşa həmsərhəd olmadığı ölkələri bu və ya digər formada öz orbitinə daxil etməklə genişlənməsindən ibarətdir. Amerikan nəşrində qeyd edilirdi ki, bu ölkələr Ukrayna, Belarus, Moldova, Gürcüstan və Azərbaycandır ki, Qərb bu ölkələr vasitəsilə Xəzər nefti və qazına çıxış imkanını təmin edə bilər [4, s. 176-177].

NATO-nun 2004-cü il iyun ayında İstanbulda keçirilən sammitində təşkilatın Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələrinin “təhlükəsizliyinin təminatçısı” olmaq barədə planları rəsmi şəkildə müəyyənləşdirilmiş, həmçinin bütövlükdə Xəzər regionu alyans üçün strateji əhəmiyyətli bölgə elan edilmişdir.

Xəzər regionu ABŞ üçün o qədər böyük əhəmiyyət daşımağa başlamışdı ki, bu regionun problemlərinə ölkə administrasiyasının xarici siyasətində ayrıca bir istiqamət ayrılmışdır: region üzər xüsusi şöbə, prezident yanında təhlükəsizlik şurasının tərkibində xüsusi işçi qrupu yaradılmış, prezident və dövlət katibinin Xəzər regionun enerji məsələləri üzrə xüsusi müşaviri vəzifəsi təsis edilmişdir.

Mərkəzi Asiya və Xəzər regionunda neft resursları ilə bağlı amerikalı maraqları daha çox ABŞ-ın öz müttəfiqləri, xüsusilə də Qərbi Avropa və Yaponiya üzərində təsirini saxlamaq cəhdləri ilə xarakterizə olunur. ABŞ Mərkəzi Asiya dövlətlərini Rusiya təsir dairəsindən uzaqlaşdırmaqla bu ölkənin nə vaxtsa ABŞ-ın geosiyasi planlarına mane olmaq imkanlarını zəiflətməkdə maraqlıdır. ABŞ-ın Mərkəzi Asiyada nüfuzunun 11 sentyabr 2001-ci il hadisələrindən sonra Əfqanıstanda hərbi əməliyyatlara başlamasından sonra daha da artması onun nəinki Rusiya, o cümlədən Çin, İran, cənub-qərbi Asiya, cənubi Asiya ölkələrinə münasibətdə geosiyasi üstünlük qazandırmış oldu. Bundan əlavə, Amerikanın Avrasiya strategiyasında rəsmi Vaşinqtonun “islam fundamentalizmi və ekstremizmi” faktorundan istifadə etməklə Mərkəzi Asiya regionunu Türkiyə,

Səudiyyə Ərəbistanı və Pakistanın daxil olduğu “coğrafi kəmərlər” birləşdirmək cəhdləri öz əksini tapmışdır. Lakin, Xəzər regionunu, hər şeydən əvvəl Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanı bu prosesə cəlb etmədən adıçəkilən geostrateji vəzifənin həlli sual altında qala bilər [4, s 177-178].

11 sentyabr 2001-ci il terror hadisələrindən sonra ABŞ-ın Orta Şərq, o cümlədən, Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ilə sıx münasibətləri fonunda formalaşan yeni siyasi durum müşahidə olunmaqdadır. Region ölkələrinin GUAM bloku çərçivəsində əməkdaşlığı da ABŞ-ın prinsiplərinə və maraqlarına uyğun qurularaq, müasir şəraitdə aktuallığını daha da artırmaqdadır.

Bundan əlavə, 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra terrorizmlə mübarizə çərçivəsində Vaşinqton ənənəvi olaraq Rusiyanın nüfuz dairəsində olmuş regionda qoşun saxlamaq və hərbi bazalar yerləşdirmək haqqında bəzi dövlətlərlə hərbi paktlar bağladı. Lakin, regionda onun hərbi qüvvəsi Rusiya ilə müqayisədə o qədər də güclü deyil. ABŞ-ın Xəzər regionunda əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Çin, İran və Rusiyanı çəkindirmək və izolyasiya etmək.
- Enerji resursları və onların beynəlxalq bazarlara çatdırılması yollarına nəzarət etmək.
- Azərbaycan və Türkiyə kimi müttəfiqlərlə əməkdaşlıq etmək.
- Rusiya ərazisindən yan keçən Xəzər enerji ixrac kəmərlərinin Bakı-Tbilisi-Cehyan (BTC- Azərbaycandan Gürcüstan vasitəsilə Türkiyəyə doğru uzanan multimilyardlıq neft boru kəməri) və Nabukko (regiondan Avropayadoğru uzanan qaz kəməri) kimi kəmərlər vasitəsilə diversifikasiyası. (Hal-hazırda isə TANAP və TAP layihələri - N.M.)
- Liberal islahatları və rejim dəyişikliklərini dəstəkləmək.
- Hərbi və təhlükəsizlik sahəsində mövcudluğunu gücləndirmək. [23, s. 69-70].

Bundan başqa, ABŞ-ın regionla bağlı siyasətinə amerikan şirkətlərinin həyata keçirdiyi investisiyaların təhlükəsizliyini təmin etmək, sabitliyi, demokratiyaya keçidi sürətləndirmək, bazar iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyət göstərməyini təmin etmək, kommersiya fəaliyyətini gücləndirmək, kütləvi qırğın

silahları ilə bağlı yarana biləcək problemləri aradan qaldırmaq və insan haqları standartlarını yüksəltmək də daxildir.

ABŞ-ın Mərkəzi Asiya ilə bağlı əsas qayğılarından biri Qazaxıstanda toplanmış kütləvi qırğın silahlarının daşınması və regionda nüvə silahının yaradılması ilə bağlı fəlaiyyətə nəzarət edilməsidir. Qazaxıstan ərazisində SSRİ dövründən qalmış nüvə silahlarına sahib olmaq və ölkənin nüvə gücü olan bir dövlət kimi qalmağını arzulayan qruplar var. 1995-ci ilin aprel ayınadək 1040 ədəd SS-18 nüvə başlığı Rusiyaya verilmişdir. Silahların Rusiyaya təhlükəsiz şəkildə ötürülməsinin qarşılığında ABŞ Qazaxıstana göstərdiyi dəstəyi artırdı. ABŞ nüvə silahlarının radikal xarakterli üçüncü dünya ölkələrinə və ya terrorist qruplara satılması təhlükəsindən ehtiyat edir [14, s. 20].

Eyni zamanda Qazaxıstan Rusiya ilə uzun sərhədlərinin olması və ərazisindəki rus əhalisinin sayına görə də ABŞ-ın yaxından izlədiyi bir ölkədir. Bölgə ölkələri arasında ən çox iqtisadi yardımın Qazaxıstanın payına düşməsi bu diqqətin göstəricisidir. Amerika Qazaxıstandakı investisiyaların təhlükəsizliyini təmin etmək, enerji kəmərlərinin rus monopoliyasına keçməsinin qarşısını almaq üçün qazax neftinin BTC boru kəməri vasitəsilə daşınması layihələrini dəstəkləyir. Qazaxıstanın Rusiyadan yan keçən alternativ boru xətləri vasitəsilə dünya bazarına çıxması üzərindəki rus təsirindən də ciddi mənada azad olması deməkdir. Lakin Nazarbayev hökuməti Amerika ilə iqtisadi, Rusiya ilə siyasi və strateji sahədə siyasət yürüdərək iki güc arasında balanslaşdırılmış siyasət həyata keçirir [30, s. 18].

ABŞ-ın digər təhlükəsizlik qayğısı isə radikal islamçı hərəkatların Mərkəzi Asiyaya yayılması təhlükəsidir. İran İslam Respublikası isə nüvə silahlarının və radikal İslamçılığın yayılması təhlükəsinin kəsişdiyi nöqtədə yerləşir. Amerikanın ən mühüm təhlükəsizlik məqsədlərindən biri də İranı çevrələmək və onun rejimini bölgəyə ixrac etməyinə mane olmaqdır [14, s. 20].

Beləliklə, XX əsrin sonlarında baş vermiş siyasi hadisələr nəticəsində karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin Xəzər regionu ABŞ-ın diqqətini yenidən cəlb etməyə başladı. Regionu öz həyati maraqlar zonasına daxil etməsi Xəzər regionuna

ABŞ-ın xarici siyasətində yüksək dəyər verilməsinin göstəricisi idi. ABŞ-ın Xəzər bölgəsində əsas maraqları Rusiya və digər strateji rəqiblərini qabaqlayaraq regionda geosiyasi nüfuzunu gücləndirmək, Xəzərin iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyan enerji ehtiyatlarının istismarı, bu ehtiyatların dünya bazarına nəqli yollarına nəzarət etmək baxımından üstünlüyü əldə etmək, münaqişə və mübahisəli məsələlərin həllinə nail olmaqla regionda təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün ABŞ region dövlətlərinin demokratiyaya keçidini sürətləndirmək, bazar iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyət göstərməyini təmin etmək, həmin ölkələrdə liberal islahatları təşviq etmək istiqamətində fəaliyyət göstərir, Xəzərin statusu məsələsində orta xətt üzrə bölgü prinsipini, enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində isə Rusiya ərazisindən yan keçən ixrac marşrutlarının diversifikasiyası ilə bağlı transregional layihələri dəstəkləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda ABŞ üçün xəzər nefti ilə bağlı layihələrinin geosiyasi əhəmiyyəti geoiqtisadi əhəmiyyətindən daha vacib hesab olunur. Belə ki, region üzərində nəzarət ABŞ-a Qara dəniz, Aralıq dənizi, Xəzər dənizi, Fars körfəzi üzərində və qitədə qlobal hökmranlıq qazandırmaq imkanına malikdir.

2.2. Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyində Xəzər regionunun əhəmiyyəti.

Xəzər dənizinin də tərkibinə daxil olduğu şimal-qərbi Asiya Avrasiya məkanının mərkəzində yerləşir. Böyük həcmdə neft və təbii qaz ehtiyatlarına sahib olması regional və beynəlxalq aləmdə diqqətlərin bu bölgəyə yönəlməsinə səbəb olmuş, bu da öz növbəsində çox qarışıq geosiyasi vəziyyətin meydana çıxması ilə nəticələnmişdir. Bu səbəbdən bölgənin zəngin hidrokarbogen yataqlarının aşkar edilib istifadəyə verilməsində beş Xəzəryanı ölkə ilə yanaşı bir çox beynəlxalq aktor təsir göstərir. Xəzər ətrafında Rusiya, Çin, Hindistan və Pakistan kimi dörd güclü nüvə dövləti mövcuddur. Bundan əlavə bu region 11 sentyabr hadisələrindən sonra başlayan terrorizmə qarşı beynəlxalq mübarizənin mərkəzində yer tutmağa başlamışdır. Bu faktorlar təkcə region daxilində rəqabətlə nəticələnmiş, eyni zamanda xarici müdaxilələrin də mövcud olduğu gərgin geosiyasi vəziyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Regionun neft ehtiyatları Şimal Dənizinin ümumi neft ehtiyatlarına bərabər olub, beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Enerji istehlakında dünyada ilk yerlərdən birini tutan Aİ isə regional dəyişikliklərə laqeyd qala bilməz. Beləliklə də, bölgədə enerji təhlükəsizliyi baxımından sabitliyin mövcudluğu Aİ-nin maraqlarına uyğundur. [14, s. 7].

Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyindən danışmadan əvvəl enerji təhlükəsizliyi məfhumunun məzmununa nəzər salmaq lazımdır.

Enerji təhlükəsizliyi anlayışına münasibətdə iki fərqli yanaşma mövcuddur: Bunların birində enerjiyə, digərində isə təhlükəsizliyə əsas yer verilir. Belə ki, enerji təhlükəsizliyinin enerjiyə əsas yer verən tərfi enerji mənbələrinin tapılma, istifadə olunma və qəbul edilməsi anlayışlarını əhatə edir. Təhlükəsizliyə üstünlük verən tərifdə isə enerji təhlükəsizliyi enerjinin axtarışı, istehsalı, daşınması, çatdırılması, satışı və istehlakı ilə bağlı təsisatların hər növ hücumu qarşı fiziki olaraq qorunması mənasını daşıyır [32].

Enerji təhlükəsizliyi məfhumu Avropa Komissiyası tərəfindən isə, “strateji mənbələrin qorunması, iqtisadi şərtlərə cavab verə bilməyən milli mənbələrin çatışmazlığı səbəbindən gələcəkdə ciddi problem ola biləcək enerji ehtiyacını əldə edilə bilən və stabil xarici mənbələr hesabına təmin etmək qabiliyyəti” kimi ifadə etmişdir [32].

Ümumiyyətlə, enerji idxal edən ölkələr üçün enerji təchizatı təhlükəsizliyini təmin etməyin ən yaxşı yolu enerji təchizatının diversifikasiyasını təmin etməkdən ibarətdir. Enerji strategiyalarının əsasını məhz bu amil təşkil edir. Enerji təchizatı təhlükəsizliyinin təmin edilməsində iki əsas faktor mühüm yer tutur. Bunlardan birincisi, istifadə edilən enerji mənbələrinin diversifikasiyası, digəri isə həmin enerji ehtiyatlarının çıxarıldığı bölgələrin diversifikasiyasıdır[32].

SSRI-nin süqutundan sonra Xəzər regionu ilə qonşu vəziyyətə düşməsi ilə Aİ gündəminə bir sıra yeni təhlükəsizlik məsələləri daxil olmuşdur: Xəzərin ehtiyatlarının bölüşdürülməsi ilə bağlı rəsmi müzakirələr, Xəzər nefti və təbii qazının Avropaya çatdırılması məsələsində regional və beynəlxalq rəqabət, gömrük maneələri, narkotik maddələr qaçaqmalçılığı və qanunsuz silah ticarəti, ətraf mühitlə bağlı problemlər [14, s. 8].

Bütün bunlara baxmayaraq, ABŞ-dan fərqli olaraq, tərkibinə 28 dövlət daxil olan, ümumi sahəsi 4,2 mln kv km və əhalisi 487 mln təşkil edən Avropa Birliyi Xəzər regionunda, əsasən, iqtisadi maraqları güdür və əsas məqsəd kimi öz enerji təhlükəsizliyini ön plana çəkir. İkinci əsas məqsədi isə, sərhədlərindən kənarında mövcud olan daha zəngin enerji yataqlarında öz neft şirkətlərinin fəaliyyəti sayəsində birlik ölkələrinin neft emalı sahəsinin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir.

Birliyin məqsədi ondan ibarətdir ki, Rusiyadan alınan enerji daşıyıcılarından öz asılılığını azaltmaq üçün alternativ kimi Xəzər regionundan da neft və qaz alsın. Buna görə Avropa Rusiyanın tam parçalanmasını istəmir, çünki belə olduğu halda Rusiyadan enerji daşıyıcılarının axını dayana bilər. Lakin bununla yanaşı, güclənməsini də istəmir, çünki belə olduqda Rusiya Avropa Birliyinə öz şərtlərini, o cümlədən ixrac edilən neftin və qazın qiymətlərini dikte

edə bilər. Hər iki halda Avropanın iqtisadiyyatı çətin vəziyyətə düşə bilər. Bunun qarşısını almaq üçün Norveç, İngiltərə, Fransa, İtaliya kimi Avropa dövlətləri qabaqlayıcı addımlar ataraq, öz hüdudlarından kənarında, müvafiq olaraq, “Statoil”, “British Petroleum”, “Total”, “Eni” neft-qaz hasilatı şirkətlərini yaratdılar [12, s. 107-108].

Cənubi Qafqazda Aİ elə müstəqil dövlətlərlə əlaqələrə önəm verir ki, həmin dövlətlərlə siyasi və iqtisadi əlaqələr enerji daşıyıcılarının istehsalı və onların Avropanın daxili enerji bazarına çatdırılmasını təmin edə bilər. Enerji amilini nəzərə alsaq Aİ üçün bu dövlətlərdən yalnız Ermənistan cəlbedici deyil. Gürcüstanın əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, Aİ bu ölkədən, Rusiyadan yan keçməklə, enerji daşıyıcılarının nəqli üçün tranzit ərazi kimi istifadə edir və gələcəkdə bu ərazidən daha çox istifadə etməyi nəzərdə tutur. Avropa İttifaqı üçün daha çox əhəmiyyət daşıyan ölkə Azərbaycandır, hansı ki, birincisi, böyük neft ehtiyatları ilə zəngindir, ikincisi isə, Mərkəzi Asiya ölkələrindən Aİ-na qazın məhz bu ölkənin ərazisi vasitəsilə çatdırılması nəzərdə tutulur.

Məlum olduğu kimi, 2004-cü ildə Avropa İttifaqının Şərqi doğru növbəti genişlənməsi prosesindən sonra Cənubi Qafqazın hər üç ölkəsi bu təşkilatla dərinləşmiş əməkdaşlıq proqramını hazırlamış və imzalamış 17 dövlətin aid olduğu qrupa daxil oldu. 2006-cı ilin oktyabrında Avropa İttifaqı Cənubi Qafqaz ölkələri ilə Avropa Qonşuluq siyasəti çərçivəsində tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında yenilənmiş saziş imzaladı. Cənubi Qafqaz dövlətlərində hər birinin avrointegrasiya proseslərində özünəməxsus məqsəd və vəzifələri olmasını nəzərə alaraq, Avropa Qonşuluq Siyasətinin Fəaliyyət Proqramı (European Neighbourhood Policy Action Plan) bu üç dövlətin ayrı-ayrılıqda hər birinin maraqları nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdi. Eyni zamanda, bu proqram hal-hazırda Cənubi Qafqaz ölkələrinin Avropa İttifaqına daxil olmasını nəzərdə tutmur. Geosiyasi maraqlarından çıxış edən Aİ türk-erməni münasibətlərinin də tezliklə normallaşdırılmasına can atır. Erməni- türk və erməni-azərbaycan münasibətlərinin normallaşması məsələsində amerikalı və avropalı vasitəçilər uğur qazanarsa, Cənubi Qafqazın bu üç dövlətinin

genişlənən Aİ-na daxil olması perspektivi reallığa çevrilə bilər. Lakin son iki onilliyin təcrübəsi bunun əksini göstərmişdir [4, s. 178-179].

Müasir dövrdə enerji daşıyıcılarına tələbatın artması onların daşınması və çatdırılması ilə bağlı olaraq enerji təhlükəsizliyi məsələlərini aktuallaşdırmışdır. Geosiyasi və geostrateji baxımdan tranzit potensialı da nəzərə alınsa Xəzər regionuna təkcə Avrasiya deyil, bütövlükdə Böyük Orta Şərq regionu çərçivəsində baxılmalıdır. Belə ki, məhz bu region öz coğrafi mövqeyinə görə Çindən Mərkəzi Asiya və Avropayadək uzanan transkontinental kommunikasiya sisteminin əlaqələndirici həlqəsinə çevrilməkdədir.

Bu baxımdan, regionda Qərbin qarşısında dayanan əsas geoiqtisadi vəzifələrdən biri, yaxın şərq neftindən asılılığı azaltmaq üçün qərb şirkətlərinin Xəzər hövzəsinin neft-qaz yataqlarına maneəsiz çıxışının təmin edilməsi, digəri isə, enerji resurslarına daha aşağı qiymətlərin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

1994-cü ilin payızında Bakıda “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra Cənubi Qafqazda, həmçinin Xəzər regionunda geosiyasi vəziyyət əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Artıq xəzər neftinin dünya bazarlarına çatdırılması marşrutunun seçilməsi problemi aktuallaşmağa başladı. Rusiya hərbi dairələri bu problemi “ən vacib geosiyasi məsələlərdən biri” hesab edir və problemin həllində əsas rolunu Xəzərin təbii ehtiyatları üzərində tədricən transmilli nəzarət əldə etməyə çalışan ingilis-amerikan neft şirkətlərinin oyanacağından açıq şəkildə ehtiyat edirdilər. Rusiyanın rəsmi mövqeyinə görə, Qərbin, 1994-cü ildə imzalanan və praktiki planda Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin tikintisini nəzərdə tutan “Əsrin müqaviləsi” layihəsindən geosiyasi qazancı ondan ibarətdir ki, birincisi, Qərb Rusiya üçün geosiyasi baxımdan çox həssas olan bölgədə iqtisadi baxımdan möhkəmlənəcək. İkincisi, Qərb, Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələrinin yeni kommunikasiya arteriyaları ətrafında horizontal birləşməsinə şərait yarada və bununla da Rusiyanın ticarət axını üzərində nəzarətini zəiflədə biləcək. Üçüncüsü, investisiya qoyuluşu ilə Qərb post-sovet məkanının yeni müstəqil dövlətlərinin formalaşmaqda olan kövrək dövlətçiliyinin möhkəmlənməsinə təsir göstərəcək.

Dördüncüsü, Qərb tərəfindən Rusiyaya qarşı dura biləcək güclü iqtisadi və hərbi – siyasi ittifaq yaranacaq [4, s. 203].

Qərbin bu “geoiqtisadi çağırışlarına” cavab olaraq Rusiya 2007-ci ilin yazında Xəzərin şərq bölgəsində qaz kəmərlərinin diversifikasiyası ilə bağlı addımlar atdı. Həmin ilin may ayında V.Putinin Qazaxıstan və Türkmənistana altı günlük səfəri çərçivəsində “Rusiya istiqamətində” Xəzəryanı qaz kəmərinin tikintisi ilə bağlı saziş imzalandı. Bu, ABŞ və Aİ-nin Rusiyadan yan keçən qaz kəmərləri çəkməklə Mərkəzi Asiyanın Xəzərətrafı dövlətlərini Moskvanın orbitindən çıxartmaq cəhdlərinə qarşı adekvat cavabı idi.

Buna cavab olaraq, Qərb Xəzərin dibindən keçən və perspektivdə nəzərdə tutulan “Nabukko” qaz kəməri sisteminə birləşdirilməsini nəzərdə tutan Transxəzər qaz kəmərinin tikintisi təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Bu layihədə Türkmənistan və Azərbaycanın enerji resurslarının Gürcüstan, Türkiyə, Yunanıstan, İtaliya vasitəsilə Avropa İttifaqı ölkələrinə çatdırılması nəzərdə tutulurdu.

Ümumiyyətlə, Avropa İttifaqı Xəzər regionuna tək cə strateji baxımdan əhəmiyyətli enerji mənbəyi kimi deyil, eyni zamanda Xəzər dənizinin, Mərkəzi Asiya və İranın enerji resurlarına birbaşa çıxışı təmin edən özünəməxsus plasdarm kimi baxır [4, s. 204].

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqı neftlə zəngin Xəzər regionuna birbaşa çıxış əldə etməyə çalışır. Belə ki, bu məqsədə çatmadan, Aİ ikiqat - bir tərəfdən Rusiyanın, digər tərəfdən isə Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Xəzər regionun enerji daşıyıcılarından- asılı vəziyyətdə qalmış olur. Bu da öz növbəsində regionun neft və qaz ixracı mənbələrinin diversifikasiyana çalışan Avropa İttifaqının iqtisadi maraqlarına zərbə vura bilər. Çünki, Aİ-nin enerji balansında əsas yeri qazı 40%, nefti isə üçdə bir hissə olmaqla Rusiyanın enerjidaşıyıcıları tutur. Proqnozlara görə, 2030-cu ilədək Avropanın enerji idxalı Rusiyadan daha da asılı vəziyyətə düşəcək və bu göstərici müvafiq olaraq 90 və 70% təşkil edəcək [4, s. 205].

Bundan əlavə, Avropa Birliyinin neft istehlakının 2020-ci il üçün sutka ərzində 15.3 milyard barel, 2030-cu ildə isə 15.6 milyard barel, qaz istehlakının isə 2020-ci ildə 684 milyard kub m., 2030-cu ildə isə, 786 milyard kub m. olacağı

gözlənilir. Bu qədər tələbat qarşısında isə Aİ enerji ehtiyacının yalnız yarısını öz resursları ilə qarşılaya bilir [17, s. 82].

Aİ-nin texniki məlumat sənədlərində Xəzər dənizinin 25 milyard barel həcmində neft ehtiyatlarına malik olduğu qeyd edilir. Nikbin fərziyyələrə görə bu göstərici 200 milyard barelə qədərdir ki, bu da Yaxın Şərqi ehtiyatlarının dördü birinə bərabərdir. Əlavə olaraq, Aİ 2020-ci ildə daha da artması gözlənilən qaz istehlakının 20%-ni Xəzər hövzəsi və Yaxın Şərqi hesabına təmin edəcəyi gözlənilir [14, s. 11].

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqının enerji istehlakı və təmini ilə bağlı enerji siyasətinin üç əsas xüsusiyyəti vardır. Bunlar rəqabətin yüksəldilməsi, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması və enerji ilə təminatla bağlı təhlükəsizlik məsələləridir. 2000-ci il 8 iyunda Aİ-nin qaz bazarının 20%-nin liberallaşdırılması ilə bağlı qərar qəbul etməsi rəqabətin təmin edilməsinə və bu gün məhdud sayda resurs ölkələrinə bağlılıqdan irəli gələn yüksək qaz qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur [17, s. 83].

Aİ hal-hazırda enerji ehtiyatlarının idxalının böyük qismini Rusiya, Şimali Afrika, Fars körfəzi və Nigeriya kimi ölkələrlə əməkdaşlıq vasitəsilə reallaşdırır. Bu səbəbdən də Aİ fərqli alternativləri dəyərləndirməyə çalışır. Xəzərin enerji ehtiyatları isə bu alternativlərin ən öndə olanıdır. Avropa Birliyi iqtisadiyyat, insan haqları və texniki sahələrlə bağlı siyasəti ilə Xəzər hövzəsində nüfuzunu möhkəmləndirməyə çalışır. Lakin, siyasi baxımdan ABŞ kimi regionda təsirli olmamaqla yanaşı, enerji məsələsində Rusiyaya olan bağlılığının artması səbəbindən, Aİ ölkələri Rusiyanın Xəzər regionunda nüfuzunu zəiflətməyə yönəlmiş siyasət yürüdən ABŞ-la əməkdaşlıq edir. Məsələn, 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ-ın Əfqanıstan hərəkətini dəstəkləmişdir. Bu hərəkət isə görünüşcə terrorizmlə mübarizə ilə bağlı əməliyyat hesab edilsə də, ABŞ üçün enerji mənbələri və nəqliyyat xətlərinin təhlükəsizliyi də ön planda idi.

Ümumiyyətlə, Avropa İttifaqı SSRİ-nin süqutundan sonra meydana çıxan ölkələrdəki islahat hərəkətlərini dəstəkləyir. Regionda texniki dəstək, demokratiya, insan haqları kimi sahələrdə təsirli olmağa çalışır, enerji nəqliyyat xətləri kimi

layihələrlə gələcək ehtiyaclarını qarşılamaq istiqamətində addımlar atır [18, s. 201].

SSRİ-nin dağılmasından sonra meydana çıxan Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyatları Aİ üçün enerji mənbələrinin diversifikasiyası baxımından bir fürsət hesab edilir. Bundan əlavə, Aİ Orta Asiya və Xəzər hövzəsi ilə bağlı siyasətini həyata keçirmək baxımından ABŞ-a nisbətən daha böyük üstünlüyə malikdir. Belə ki, Aİ-nin bölgəki varlığı ABŞ kimi bir super gücün bölgəni idarə etmək istəyi kimi başa düşülmür. Aİ region üçün neft və təbii qaz ehtiyatları ilə bağlı coğrafi yaxınlıq baxımından böyük və cəlbedici bazar xarakteri daşıyır [17, s. 83].

Bundan əlavə, Aİ regiondakı geosiyasi problemləri iqtisadi vasitələrlə həll etmə məsələsinə fokuslanmışdır. Çünki, regionda siyasi və iqtisadi islahatların uğursuz olması bölgəyə coğrafi yaxınlığı səbəbindən Avropanın da təhlükəsizlik qayğılarının artmasına səbəb olacaq. Bundan başqa, avropalıların fikrincə, islahatların uğurlu olacağı təqdirdə Aİ-nin bölgə ilə bağlı imperialist məqsəd güdmədiyi meydana çıxacaqdır [17, s. 83].

Müasir mərhələdə Avropa İttifaqının bütöv iqtisadi siyasətinin əsasında birləşmiş Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dayanır. Öz növbəsində Mərkəzi Asiyanın bir sıra ölkələrinin isə, enerji ehtiyatlarını Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə Rusiya ərazisindən yan keçməklə Avropaya çatdırılması imkanı yaranır. Bundan əlavə, Avropa İttifaqının maraqlarına Xəzərin enerji resurslarına maneəsiz çıxışın, Xəzər-Qafqaz-Qara dəniz dəhlizinin nəqliyyat yollarının təhlükəsizliyi və regionda sabitliyin təmin edilməsi daxildir.

Ötən əsrin 90-cı illərində ABŞ və birləşmiş Avropa Şərq-Qərb Avrasiya nəqliyyat dəhlizinə diqqət yetirməyə başladı. 1995-ci ildə Avropa İttifaqının üçüncü proqramının qəbul edilməsi qədim “Böyük İpək yolu”nu təkrarlayan Venesiya - Cənubi İtaliya – Poti – Batumi – Tbilisi - İrəvan – Bakı - Türkmənbaşı - Bişkek nəqliyyat xəttinin təcrübədə reallaşdırılması vəzifəsini qarşıya qoydu [4, s. 205, 206].

1990-cı illərin əvvəllərindən bu günədək keçən müddət ərzində Avropa İttifaqının Mərkəzi Asiya ilə bağlı siyasətinin üç əsasda inkişaf etdiyi irəliləmələrə bənzər:

- 1) Orta Asiya regionun yeraltı ehtiyatları. Neft və təbii qazdan başqa digər yeraltı ehtiyatları da bura əlavə etmək olar. Aİ ölkələri bu resursları təhlükəsiz şəkildə Avropaya çatdırmağı nəzərdə tutur və bu məqsədlə bağlı layihələr inkişaf etdirilir. Bununla bağlı Avropa Komissiyasının 1997-ci ildə hazırladığı enerji hesabatı bu bölgəyə baxışı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir.
- 2) Avropa qitəsinin təhlükəsizliyi. Burada təkcə hərbi mənada təhlükəsizlik deyil, o cümlədən, miqrasiya, narkotik maddələr qaçaqmalçılığı, radikalizm nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, Aİ ölkələri Avropa qitəsinə əhatə edən regionlarda iqtisadi və siyasi sabitliyi Avropanın təhlükəsizliyi baxımından vacib hesab edirlər. Avropa qitəsinə yaxın yerləşən Şimali Afrika, Orta Şərqi, Qafqaz və Orta Asiya ilə bağlı siyasətində Avropanın ətrafında bir növ təhlükəsizlik xətti yaratmaq fikri əsas yer tutur.
- 3) Digər tərəfdən, Orta Asiya regionu Avropa ölkələri üçün hər şeydən əvvəl “bazar” kimi əhəmiyyət daşıyır. Bu regionun “kapitalist” dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsi və beləliklə Avropa mallarının satıldığı bazara çevrilməsi arzusu Aİ-nin bölgə ilə bağlı siyasətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Məsələn, TRACECA layihəsinin hədəflərindən biri də, Orta Asiya və Qafqaz ölkələrinin beynəlxalq iqtisadiyyata Avropa vasitəsilə inteqrasiya etməsinin nəzərdə tutulmasıdır [33, s. 154].

Ümumiyyətlə, Avropa İttifaqının Qafqaz siyasəti “keçid ölkəsi” məfhumuna əsaslanır. Bu çərçivədə, Aİ-nin Qafqaz Respublikaları ilə münasibətləri bu əməkdaşlığın uğurlu şəkildə reallaşdırılması üçün texniki və maliyyə yardımları göstərmək üzərində qurulmuşdur. TACIS (Technical Assistance to CIS), FEOGA (Fonds Europeen d'Orientation et de Garantie Agricole), ECHO (European Commission Humanitarian Office) və Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı kimi layihələr isə bu siyasətin həyata keçirilməsinin əsas vasitələri olmuşdur.

Bu proqramlar arasında davamlılıq, səlahiyyət dairəsinin genişliyi və büdcəsinin həcmnin böyüklüyü baxımından 1991-ci ildən bəri həyata keçirilən TACIS ön sırada durur [33, s. 155].

Qeyd etdiyimiz kimi, Aİ-nin regionla bağlı siyasətində iqtisadi sahədə möhkəmlənmək əsas rol oynayır. Bu məqsədlə reallaşdırdığı layihələrdən “Müstəqil Dövlətlər Birliyininə Texniki Yardım - TACIS” (Technical Assistance to Commonwealth Independent States) proqramı vasitəsilə Xəzər regionunun yeni müstəqil dövlətlərinin bazar iqtisadiyyatına keçməsi və demokratikləşmə istiqamətində vacib addımlar atmağının təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. TACIS bu hədəflərə çatmaq üçün dövlətlərə maliyyə ayırmış və bu maliyyədən necə istifadə olunması məsələləri ilə bağlı dövlətlərlə əməkdaşlıq etmişdir. TACIS fondlarının istiqamətləri: inzibati islahatlar, infrastruktur, nəqliyyat, özəl sektorun inkişafı, sosial xidmətlər və təhsilin inkişaf etdirilməsidir [17, s. 83-84].

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə Aİ-nin bu layihəni həyata keçirməkdə əsas məqsədi regionda öz təsirini gücləndirmək və Avropanın uzun müddətli təhlükəsizliyini təmin etməkdir.

Avropanın enerji ehtiyacının artması və bu sahədə xaricdən asılılığı ilə bağlı Aİ-nin narahatlığı Avropa Komissiyasının 29 noyabr 2000-ci ildə irəli sürdüyü və Aİ-nin qısa, orta və uzun müddətə həyata keçirməli olduğu enerji siyasətini əhatə edən “Green Paper (Yaşıl Hesabat)”da açıq şəkildə öz əksini tapmışdır [33, s. 159].

TACIS-dən başqa, Aİ-nin regionla bağlı layihələri arasında INOGATE və TRACECA da mühüm yer tutur. Bundan əlavə 1999-cu ildən bəri qüvvədə olan Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq haqqında Müqavilələr də (Partnership and Cooperation Agreement - PCA) Mərkəzi Asiya Respublikaları ilə Aİ arasında siyasi çərçivəni təşkil edir.

INOGATE və TRACECA layihələrində nəzərdə tutulmuş əsas məqsəd isə, Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyatlarının istifadəsinə istiqamətlənmişdir. Bu baxımdan, TRACECA-nın alt proqramı hesab edilə bilər. Regionun neft və təbii qaz ehtiyatlarının daşınmasının yenidən təşkil edilməsi, inkişaf etdirilməsi,

müasirləşdirilməsi və alternativ xətt layihələrinin irəli sürülməsi və dəstəklənməsi bu proqramın əsasını təşkil etmişdir [33, s. 155-156].

Ümumi mənada TACIS-in regional proqramlarından hesab edilən INOGATE (Interstate Oil and Gas Transport to Europe-Avropaya Dövlətlərarası Neft və Təbii Qaz Nəqli) layihəsi 22 iyul 1999-cu ildə Kiyevdə keçirilmiş I INOGATE Zirvə görüşündə imzalanan Çərçivə Sazişi ilə həyata keçirilməyə başlamışdır. Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Ukrayna, Qazaxıstan, Türkmənistan və s. ölkələrin də qoşulduğu müqavilə 1999-cu il 21 dekabr tarixində qüvvəyə mindi.

INOGATE layihəsinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Neft və təbii qaz ehtiyatlarının daşınması ilə bağlı mövcud nəqliyyat xətlərinin vəziyyətinin təsbit olunması.
2. Yeni nəqliyyat yollarının inkişafı perspektivlərinin araşdırılması.
3. Karbohidrogen ehtiyatlarının dövlətlərarası daşınması və ticarətin genişləndirilməsi məqsədilə təşkilati infrastrukturun inkişaf etdirilməsi.
4. Boru xəttləri və enerji ehtiyatlarının istifadə olunması ilə bağlı istehsalçı ölkələrə informasiya dəstəyinin göstərilməsi.

INOGATE çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərdən biri 2000-ci il 7 iyul tarixində Brüsseldə Aİ, Türkiyə və Yunanıstan arasında keçirilən üçtərəfli görüş olmuşdur. Bu görüşdə tərəflər arasında imzalanmış Yekun Aktında Xəzər, Mərkəzi Asiya və Cənubi Aralıq Dənizi ölkələrinin təbii qazının Türkiyədən keçərək Yunanıstan və Avropaya çatdırılması ilə bağlı məsələ öz əksini tapmışdır [33, s. 159-160].

TRACECA (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia) Proqramı 1993-cü ilin may ayında Aİ ölkələri ilə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Türkmənistan kimi ölkələrin nəqliyyat və ticarət nazirlərinin iştirak etdiyi görüşdə müzakirə olundu. Bu konfransda Aİ-nin maddi və texniki dəstəyi ilə Qara Dəniz, Qafqaz və Xəzər dənizindən Mərkəzi Asiya çöllərindəkə uzanan Qərb-Şərq nəqliyyat dəhlizinin reallaşdırılması ilə bağlı razılıq əldə edildi. Beləliklə də biz Aİ-nin “soyuq müharibənin” sona çatmasından sonra

Mərkəzi Asiya və Qafqaz bölgəsini Avropa ilə əlaqələndirmək layihəsini həyata keçirməyə başlamağının şahidi olduq.

Avropa ilə Asiya arasındakı ən qısa, sürətli və ucuz marşrut hesab olunan bu dəhlizin yaradılmasında məqsəd kommunikasiya əlaqələrində rus monopoliyasını sarsıtmaq idi. Rusiyanın təsirinin zəiflədilməsi isə, bir tərəfdən Qafqaz Respublikalarının müstəqilliyini möhkəmləndirə, digər tərəfdən də, Aİ-nin Moskvadan asılı olmadan Uzaq Şərqə gəlməyini təmin edə bilərdi [33, s. 155].

“Yeni İpək Yolu” kimi də adlandırılan TRACECA Kommunikasiya Şəbəkəsi Razılaşmasına tərəfdar olan ölkələr Moldova, Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, Ermənistan, Özbəkistan, Bolqarıstan, Ukrayna, Gürcüstan, Rumıniya, Qazaxıstan, Tacikistan və Qırğızıstandır.

Bu dövlətlərin Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizində əməkdaşlığının məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Regionda ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün üzv ölkələr arasında əməkdaşlığın təşviq edilməsi,
2. Beynəlxalq kommunikasiya dəhlizi olan Avropa-Qafqaz-Asiya yəni, TRACECA-nın Trans-Avropa Şəbəkəsinə çevrilməsi yolunda ən münasib inteqrasiyanın həyata keçirilməsini dəstəkləmək,
3. Ticarət və kommunikasiya sistemlərinin inkişafını təmin edən amilləri müəyyənləşdirmək,
4. TRACECA layihələrini və xüsusi investorların kreditlərini təşviq etdirmək.

[33, s. 161].

Bu layihə ilə bağlı Çoxtərəfli Əsas Razılaşma (MLA) 1998-ci ildə Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində keçirilmiş TRACECA Zirvə görüşündə - Tarixi İpək Yolunun Bərpası ilə bağlı imzalanmışdır. Hökumətlərarası Komissiyanın əsası isə 2000-ci ildə Tiflisdə qoyulmuşdur.

İlk əvvəl TRACECA-nın inzibati strukturları Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilirdi. 2004-cü ildən etibarən, maliyyələşdirmə məsələləri üzv ölkələr tərəfindən həyata keçirilir. 2006-cı ildə TRACECA Hökumətlərarası

Komissiyasının Daimi Katibliyinin büdcəsinin 75%-dən artıq hissəsi üzv dövlətlər tərəfindən ödənilmişdir [33, s. 161-162].

TRACECA çərçivəsində Avropa İttifaqı 1993-2002-ci illər ərzində 53 layihə üçün bütövlükdə 110.005.000 avro ayırmışdır. Bu layihələrin 14-ü regional investisiyalar üçün əlverişli şərait yaradılması nəzərdə tutan “investisiya layihələri”, 39-u isə, “texniki yardım” layihələri idi [33, s. 163].

Aİ ilə Mərkəzi Asiya respublikaları arasında ikitərəfli münasibətlər rəsmi şəkildə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Müqavilələri çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Türmənistana istisna olmaqla digər Mərkəzi Asiya Respublikaları ilə imzalanmış və 1 iyul 1999-cu ildə qüvvəyə minmiş tərəfdaşlıq müqavilələri məzmun etibarilə demək olar ki eyni idi. Müqavilələrə görə tərəflər arasındakı əməkdaşlığın məqsədləri siyasi münasibətlərin inkişafı üçün siyasi dialoqun təmin edilməsi, üzv dövlətlərdə (Mərkəzi Asiya dövlətlərində – N.M.) demokratiyanı inkişaf etdirmək və bazar iqtisadiyyatına keçid yolunda fəaliyyətini dəstəkləmək, tərəflər arasında iqtisadi münasibətləri, ticarət və investisiya qoyuluşunu təşviq etmək, iqtisadi, maddi, elmi, texnoloji və mədəni əməkdaşlıq üçün əsas yaratmaqdan ibarətdir. Müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş prinsiplərə baxmayaraq, təcrübədə Aİ Mərkəzi Asiya Respublikalarındakı qeyri-demokratik addımlara və insan haqlarının pozulması hallarına göz yumaraq bu məsələlərin üzərində çox dayanmır [33, s. 163-164]. Bunun səbəbi isə Aİ-nın iqtisadi və təhlükəsizlik maraqlarını daha üstün tutmasıdır.

2002-ci ilin ortalarında Sankt-Peterburqda rəsmi açılışı olmuş “Şimal-Cənub” nəqliyyat dəhlizi də öz növbəsində Rusiyanın şimalını və Avropanı Xəzər hövzəsi vasitəsilə Fars körfəzi ölkələri, Hindistan və Pakistanla əlaqələndirməyə yönəldilmişdi. Rus ekspertlərinin hesablamalarına görə, bu marşrutla malların daşınması Süveyş kanalına nisbətən 3 dəfə qısa məsafəyə və 30-40% isə daha ucuz başa gəlir [4, s. 206].

Aİ-nın Xəzərin enerji ehtiyatları ilə bağlı irəli sürülən layihələrdən biri də NABUCCO-dur. Bu layihə 2002-ci ildə BOTAŞ-ın Bolqarıstanın Bulgargaz, Rumıniyanın Transgaz, Macarıstanın MOL, Avstriyanın OMV şirkətləri ilə

birlikdə keçirdiyi görüşlər nəticəsində ortaya çıxmışdır. Daha sonra 2008-ci ildə Almaniyanın RWE şirkəti NABUCCO-nun 6-cı orta q şirkəti, Azərbaycanın SOCAR şirkəti də 7-ci şirkət kimi danışıqlar prosesinə qoşuldu [20, s. 7].

Orta Şərq və Xəzər təbii qaz ehtiyatlarının Avropa bazarlarına daşınmasını nəzərdə tutan Türkiyə-Bolqarıstan-Rumıniya-Macarıstan-Avstriya Təbii Qaz Boru Xətti (NABUCCO) ilk mərhələdə həmin marşrut üzərində olan ölkələrin qaz ehtiyacının qarşılınması, sonrakı illərdə isə Avstriyanın Avropada mühüm qaz paylayıcı məntəqə olmaq xüsusiyyətindən də faydalanaraq digər ölkələrin qaz tələblərindəki irəliləyişlərə görə Qərbi Avropaya çatdırılması məqsədi daşıyırdı. Ümumi uzunluğu 3300 km, ötürmə qabiliyyətinin isə 25,5-31 milyard kub metr olması, 2013-cü ildə ilk buraxılış gücü ilə fəaliyyətə başlaması nəzərdə tutulurdu. Bundan əlavə ilk vaxtlar Azərbaycan (Şahdəniz yatağı), Türkmənistan və İran qazının, gələcəkdə isə İraq və Suriya üzərindən Misir təbii qazı başda olmaqla ətrafındakı digər mənbələrdən qazın daşınması planlaşdırılırdı.

2009-cu il 13 iyulda imzalanan hökumətlərarası NABUCCO Təbii Qaz Boru Xətti Sazişinin dəyərinin 8 milyard olacağı və ilkin mərhələdə qazın 8-10 milyard kub metrinin Qərbə ötürüləcəyi düşünülürdü [21, s. 46-47].

Bu layihə Avropanın boru xətlərinin şaxələndirilməsi vasitəsilə enerji təchizatı təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və bütöv bir Avrasiya bazarı formalaşdırmaq strategiyasının vacib istiqamətlərindən birini təşkil edirdi [22, s. 59].

Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, NABUCCO-nun reallaşdırılma şansı planlaşdırılan 31 milyard kub metrlik təbii qaz tədarükünün təmin edilməsindən asılıdır. Bu maneə isə hələ də aşılmayıb. Bu səbəbdən də NABUCCO boru xətti hələ ehtiyat layihə olaraq qalmaqdadır [21, s. 49].

Dünya neft ehtiyatlarının 57%-i Yaxın Şərq, 5%-i isə Şimali Afrikada yerləşir. Təbii qaz ehtiyatlarının isə, 41%-i Yaxın Şərq, 8%-i də Şimali Afrika ərazisindədir. Bu o deməkdir ki, Yaxın Şərq və Şimali Afrika bölgəsi dünya neft ehtiyatlarının yarıdan çoxuna, təbii qaz ehtiyatlarının isə yarısına sahibdir. Bundan əlavə, həmin ehtiyatlardan istifadə edilməsi və onların daşınma yollarının

təhlükəsizliyi adıçəkilən bölgənin enerji ilə təchizat təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyətini artırır [32].

Yaxın Şərq və Şimali Afrikanın bu qədər zəngin resurslara malik olmasına baxmayaraq, regionda baş qaldırmış “ərəb baharı” adlandırılan hərəkətlər səbəbindən yaranmış qeyri-sabitlik enerji nəqliyyatı yollarının təhlükəsizliyini sual altında qoydu. Bu isə, enerji sahəsində hər vəchlə Rusiyadan asılılığını azlatmağa çalışan Avropa İttifaqının diqqətini Yaxın Şərqə nisbətən daha sabit bölgə olan Xəzərə yönəltməsinə sövq etdi. Bununla da, Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyində Xəzər hövzəsinin əhəmiyyəti yenidən yüksəlməyə başladı.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, Avropa İttifaqı ABŞ-dan fərqli olaraq Xəzər regionunda daha çox iqtisadi maraqlar güdür və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsini əsas məqsəd hesab edir. İkinci əsas məqsədi isə, sərhədlərindən kənarında mövcud olan daha zəngin enerji yataqlarında öz neft şirkətlərinin fəaliyyəti sayəsində AI ölkələrinin neft emalı sahəsinin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün Avropa İttifaqı Xəzər bölgəsində sabitliyin təmin edilməsini, region dövlətlərinin demokratiyaya keçidini, bu ölkələrdə mütərəqqi islahatları, insan haqlarının qorunmasını dəstəkləyir. Xəzər regionu dövlətləri ilə TACIS, TRACECA, INOGATE layihələri, son dövrdə isə AI-nın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından birliyin çox böyük əhəmiyyət verdiyi TAP və TANAP kimi regional və beynəlxalq əhəmiyyətli layihələr çərçivəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirir.

2.3. Xəzər regionu Türkiyə və qabaqcıl Asiya dövlətlərinin xarici siyasətində.

SSRİ dağılması və Xəzər ətrafında müstəqil dövlətlərin yaranmasından sonra ABŞ, Rusiya, Çin, Avropa Birliyi ilə yanaşı Türkiyə də bu regionda öz nüfuzunu möhkəmləndirmək cəhdlərini etməyə başladı.

Türkiyə yenidən müstəqillik əldə edən türk respublikalarını tanıyan ilk ölkə oldu. Bu dövrdə iqtidarda olan şəxslər Türkiyənin yeni mərhələdə əldə etdiyi fürsətləri Adriatikdən Çin səddinədək Türk Dünyası məfhumu vasitəsilə izah edirdilər. Dövrün dövlət xadimlərinin yeni respublikalarla əməkdaşlıq etmək üçün həvəsli olmalarına baxmayaraq, region haqqında məlumatın azlığını göstərən bir deyim də “70 illik ayrılıqdan sonra” məfhumu olmuşdur. Bu anlayışa görə elə başa düşülür ki, sanki türk respublikaları ilə Türkiyə 70 il öncə birləşmiş idilər. Lakin Türküstan və Qafqazın ruslar tərəfindən işğalı və türk dünyası arasındakı ayrılıqlar 70 ildən əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Bundan əlavə türk dünyası arasında birlik yaratmaq səsləndiyi kimi asan deyildi. Türkiyənin region haqqında kifayət qədər məlumatlı mütəxəssisləri və onun türk dünyası siyasətini formalaşdıracaq qurumları yox idi. Regionla bağlı ən mühüm təşəbbüslərdən biri olan TİKA 1992-ci ildə qurulmuş, lakin tam olaraq ixtisaslaşmamışdı. Buna baxmayaraq SSRİ-nin süqutundan sonra Türkiyə ilə türk respublikaları arasında mühüm addımlar atılmışdı. Türk dünyası dövlət başçılarının zirvə görüşləri, ortaq əlifba layihələri, televiziya yayımı, Qazaxıstan və Qırğızıstanda Universitetlərin təsis edilməsi kimi mühüm işlər görüldü. Bundan əlavə, türk respublikalarındakı məsul şəxslərinin Türkiyədə təhsili və bu respublikalardan gələn tələbələrin universitet təhsili almağı ilə bağlı qarşılıqlı münasibətləri inkişaf etdirməyə istiqamətlənmiş təşəbbüslər həyata keçirilmişdir [18, s. 192-193].

Xəzər regionunda zəngin neft ehtiyatlarına malik yeni yaranmış müstəqil dövlətlərin əhalisi türk mənşəli xalqlar olduğuna görə Türkiyə, bir tərəfdən, “Türk dünyasının” lideri, digər tərəfdən, Avropa və Asiya arasında enerji daşıyıcılarının nəql edilməsi üçün tranzit “körpü” rolunu oynamaq iddiasındadır. Lakin

Türkiyənin NATO hərbi birliyinin üzvü olması və ABŞ tərəfindən dəstəklənməsi ilə yanaşı bəzi problemlər bu məsələlərin həllini çətinləşdirir.

Birincisi, SSRİ dağıdıqdan sonra Türkiyə qərbi dünyasının SSRİ-yə qarşı yönəlmiş hərbi-siyasi və iqtisadi mübarizəsinin forpostu kimi əhəmiyyətini bir qədər itirsə də, Xəzər regionunda beynəlxalq neft və qaz layihələrinin getdikcə reallaşması bu dövləti ABŞ və Avropa üçün cazibəli tranzit dövləti edir.

İkincisi, türk dünyasında liderlik etmək üçün Türkiyənin ərazisi (785387 kv km), əhalisi (72 mln), yerləşməsi (Avropa-Asiya) əlverişli olsa da, bunu istəməyən rəqib dövlətlərlə müqayisədə siyasi-iqtisadi imkanları məhduddur.

Üçüncüsü, Xəzər ətrafında yerləşən türkdilli dövlətlərin, Azərbaycan istisna olmaqla, uzun müddət Rusiyanın nüfuz dairəsində olması nəticəsində Türkiyə ilə iqtisadi, siyasi, tarixi, mədəni, sosial əlaqələrinin zəifləməsi burada liderliyi ələ keçirmək məsələsini mühüm dərəcədə çətinləşdirir.

Dördüncüsü, Xəzərin enerji daşıyıcılarının tranzit marşrutlarının Türkiyə ərazisindən keçməsinin əleyhinə, ilk növbədə, Rusiya çıxış edir, çünki belə olduğu halda o, Avropanı neft və qazla təmin edən monopolist mövqelərini itirir. Buna görə o, bir sıra vasitələrdən, o cümlədən, Azərbaycanın Qarabağ problemində Ermənistanın, kürd hərəkətinin dəstəklənməsindən istifadə edir. Bunun müqabilində Türkiyə Qara dəniz boğazlarından Rusiya tankerlərinin keçməsinə məhdudlaşdırmağa çalışsa da Montre konfransının qərarlarına görə tam qarşını ala bilmir baxmayaraq ki, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı boğazların təhlükəsizlik məsələsində Türkiyəni dəstəkləyir. Bu gün Türkiyənin Xəzərlə bağlı ən böyük və həlledici nailiyyəti onun ərazisindən keçən “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” boru kəməridir [12 s.108, 109].

Rusiyanın bu layihənin reallaşdırılmasına mane olmağa çalışmasına baxmayaraq, ABŞ başda olmaqla Qərbin dəstəyi nəticəsində layihə həyata keçirilmişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xətti Gürcüstan kimi Türkiyə üçün də strateji əhəmiyyətli üstünlüklərlə yanaşı bir sıra problemləri də gündəmə gətirmişdir. Layihənin reallaşdırılmasını istəməyən Rusiya boru xəttinin keçəcəyi bölgənin təhlükəsiz olmadığını bildirmişdir [18, s. 193].

Rusiyanın bu mövqeyinə qarşı Türkiyə Azərbaycan və Gürcüstanla enerji sahəsindəki əməkdaşlığı təhlükəsizlik sahəsində də inkişaf etdirmək istiqamətində addımlar atmışdır. 2002-ci ildə isə Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və cinayətlərlə mübarizə haqqında Trabzonda müqavilə imzalandı. Müqavilənin üçüncü bölümü isə Şərq-Qərb Transqafqaz enerji dəhlizinin təhlükəsizliyi ilə bağlı idi.

Buna baxmayaraq Türkiyəni Moskva ilə enerji sahəsində uzunmüddətli əməkdaşlıq bağlayır. Mavi Axın Layihəsi isə Türkiyənin təbii qazla təchizatında ən mühüm mənbəyə çevrilmişdir [26, s. 140]. Belə ki, layihənin reallaşdırılması ilə Türkiyə təbii qaz təchizatında 65 %-lə Rusiyadan asılı vəziyyətə düşmüşdür.

Ümumiyyətlə, Türkiyənin türk respublikaları üzərində təsiri uzun müddət davam etmədi. Qısa müddət ərzində Türkiyənin başlanğıcda gözlənilirdiyi kimi bölgənin lideri ola bilməyəcəyi aydın oldu. 1990-cı illərin ortalarından etibarən ikitərəfli münasibətlərdə mədəni əlaqələrin əvəzinə dövlətlərarası mənafeələr ön plana çıxdı. Türkiyə xarici siyasətində əksər hallarda Avropa İttifaqı və ABŞ-a üstünlük verməyə başladı [18, s. 194].

Müasir dövrdə isə Türkiyə Aİ və ABŞ-la yanaşı türk dünyası və Xəzər hövzəsi ölkələri ilə də əməkdaşlığı genişləndirir. Son vaxtlar Türkiyənin TANAP və “XXI əsrin müqaviləsi” adlandırılan “Cənub dəhlizi” layihələrinin reallaşdırılması ilə bağlı fəaliyyətinin güclənməsi əməkdaşlıqda enerji sahəsinə üstünlük verdiyini nümayiş etdirir. (Adı çəkilən layihələrlə bağlı bax: III fəslin II paragrafı)

Dünyada ən çox əhalisi (1.500 mlrd), ən çoxsaylı (2.5 mln) və nüvə silahlı ordusu olan və sürətlə inkişaf edən, ÜDM göstəricilərinə görə dünyanın beş ən qabaqcıl dövlətlər sırasına yüksələn Çin Xalq Respublikası durur. Orta Asiya regionu həqiqətən Çinin maraq dairəsinə daxil olmağa başlayır. ABŞ güman edirdi ki, Rusiya Orta Asiyadan çıxacaq və bura o gələcək, lakin səhv etdi. Ora Çin gəlir. Və kifayət qədər effektiv və fəal gəlir. Bu iki dövlətin dünya miqyasında əhəmiyyətini nəzərə alaraq ehtimal etmək olar ki, bu regionda ABŞ-Çin

qarşıdurması məsələsi tezliklə, asanlıqla və birmənalı həll olunmayacaq, əksinə, bu qarşıdurma regionda gərginliyi daha da artıracaq [12, s. 104].

Çin Xalq Respublikasının da, siyasi-iqtisadi dirçəliş mərhələsini yaşayan və kifayət qədər mürəkkəb daxili problemləri olan dövlət kimi, Xəzər bölgəsinə və Mərkəzi Asiya regionuna iddialı olmağa məcburdur. Əhalisinin sayı Çini dünyanın ən qüdrətli dövlətlər sırasında möhkəmləndirən faktor olması ilə yanaşı, həm də ən böyük problemlərindən biridir. Məlum olduğu kimi, Çinin əksər təsərrüfatı üçün yararlı sahələri Xuanxe və Yanzsı çaylarının ətrafında məhdud ərazilərdə yerləşir. Dünya əkin sahələrini 7%-nə malik olduğu halda, Çin dünya əhalisinin 24%-ni ərzaqla təmin edilməsi məsələsini həll etməlidir. Digər böyük problem – bütün dünyada olduğu kimi, içməli su problemidir. Bu baxımdan Çinin hərbi-siyasi dairələrinin planlarında dünyanın ən böyük və təmiz su anbarı – Rusiyada yerləşən Baykal gölünün yer tutmasını heç də istisna etmək olmaz.

Enerji problemlərinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, Çinin 2008-ci ildə neft istehlakı 365 mln t, hasilatı isə 189 mln t və göründüyü kimi kəsir 176 mln t, ya da təqribən 49% təşkil edir. Belə olduğu halda, təbii ki, Çin bütün sahələrdə sürətlə artan tələbatlarını ödəmək üçün yeni enerji mənbələrinə və bunların nəqli istiqamətlərinə öz maraqlarına uyğun nəzarəti ələ keçirmək planlarını qarşısına qoyaraq Xəzər regionunu nəzərində saxlayır. Maraqlıdır ki, Çin Rusiyanın “PAO EЭС России” şirkətindən elektrik enerjisi almaqdan qəti surətdə imtina etmişdi. Bununla bağlı, güman etmək olar ki, Çin bu addımı atarkən, Qazaxıstan və Türkmənistanla enerji sahəsində əməkdaşlıq etmək fikrində idi. Lakin ABŞ-ın Mərkəzi Asiyada möhkəmlənməsi bu məsələnin həllini çətinləşdirir. Ehtimal etmək olar ki, ABŞ-ın Əfqanıstana hərbi qüvvələrinin yeritməsinin səbəblərindən biri də məhz Çinin bu növ təşəbbüslərinin qarşısını almaq məqsədini güdüdü, çünki son illərdə ABŞ-Çin ticarət defisiti 100 mlrd dollara yaxınlaşır. Təbii ki, Çinə axan enerji daşıyıcılarının qarşısı alınsa onun iqtisadi dirçəlişi mümkünsüz olacaq və rəqabət imkanlarını zəiflədəcək. Buna görə Çin özünün və ABŞ-ın burada rəqibi olan Rusiya enerji daşıyıcılarına maraqlarını artırma bilər [12, s. 105].

Tez-tez hərbi müdaxilələrə (Koreya, Vyetnam, İraq, Əfqanıstan) üstünlük verən ABŞ-dan fərqli olaraq, Çin xarici siyasətində başqa üsullardan istifadə edir. Bununla bağlı Çində nəşr edilən “Tzefantzun bao” qəzeti yazır: “Coğrafi sərhədlərin hüduqlarından kənarda həyata keçirilən strateji rayon üzərində uzun müddət ərzində aparılan effektiv nəzarət sonda coğrafi sərhədlərin dəyişdirilməsinə gətirib çıxaracaq”. Etiraf etmək lazımdır ki, öz imkanlarına arxalanan belə incə və düşünülmüş siyasət Çinin bir dövlət kimi mövcudluğuna tarixən şərait yaradıb. [12, s. 105].

Son illərdə dinamik inkişaf edən Çinin yeni “böyük geoiqtisadi oyunda” – enerjidaşıyıcıları ilə zəngin Mərkəzi Asiyanın, o cümlədən, Xəzər regionun neft və qaz yataqlarının istismarında getdikcə artan fəal iştirak etmək cəhdləri müşahidə olunur. Çin strategiyasının hərəkətverici qüvvəsi isə yüksək iqtisadi inkişaf prosesində meydana çıxan enerjidaşıyıcılarına olan artan tələbatla şərtlənirdi. Cari yüzilliyin başlanğıcında Çin öz xarici siyasətinin “mərkəzi asiya” istiqamətində uzaqgörən geosiyasi məqsədlərinə müvafiq olaraq bütün Xəzəryanı dövlətlərlə, xüsusən də Qazaxıstanla iqtisadi və siyasi əlaqələrini bir qədər genişləndirdi. [4, s. 174, 175]

Çinin Xəzər bölgəsində böyük nüfuza malik olan, hətta ərazisində böyük miqdarda xam neft ehtiyatları mövcud olan Qazaxıstan kimi bir dövlətlə qonşu olması, üstəlik Uzaq Şərqi enerjiyə olan ehtiyacı səbəbindən neft boru xətti layihəsində Xəzər regionu ilə bağlı siyasət formalaşdırmaması mümkün deyil. Əslində Çin bölgənin enerji mənbələrinə çoxdan bəri göz dikmişdi. Boru xəttinin çəkilməsi və nəqliyyatı məsələsində isə Çin Qazaxıstanla razılaşmalar vasitəsilə aktivlik göstərir. Çinin Xəzər bölgəsində neftlə bağlı strateji mənafeləri təkcə bundan ibarət olmayıb, başqa məsələləri də əhatə edir. Bölgədə güclü olmaq, iqtisadiyyatını gücləndirmək kimi məsələlər Çinin əsas strategiyasıdır. [11, s. 86, 87]

Son iki onillikdə Çinin Xəzər regionuna artan marağı iki əsas səbəblə şərtlənirdi: birincisi, ABŞ-ın regionda geosiyasi nəzarətinin güclənməsi və onun nüfuz dairəsinin birbaşa Çin sərhədlərinə yaxınlaşmasından açıq şəkildə ehtiyat

etməsi, ikincisi isə, son illər Çinin neft və neft məhsullarının idxal həcmının kəskin artması fonunda rəsmi Pekinin gələcək enerji təhlükəsizliyinin təminatı çərçivəsində Xəzərin neft və qaz ehtiyatlarına az da olsa, müəyyən dərəcədə çıxışını təmin etmək cəhdi.

Ümumilikdə Çinin Xəzər regionunda, xüsusilə də regionun şərq hissəsində, getdikcə artan fəallığı ilə bağlı fundamental geoiqtisadi və geosiyasi maraqları mövcuddur. Bu hər şeydən əvvəl çin-qazax və çin-türkmən əməkdaşlığının perspektivləri ilə bağlıdır. Belə ki, bu əməkdaşlığın nəticəsində Çin özünün yanacaq-energetika sektorunun inkişafı üçün mövcud xammal bazasını genişləndirmiş olacaq. Lakin, ABŞ-ın Mərkəzi Asiya regionuna daxil olması çin siyasətinin bu istiqamətinin reallaşmasını sual altında qoya bilər ki, bu da ÇXR-in birbaşa Rusiyanın enerji ehtiyatlarına olan marağının yenidən artması ilə nəticələnər. Təsadüfə deyil ki, XXI əsrdə Çin əsas diqqəti Rusiya və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə həm ikitərəfli, həm də Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində əməkdaşlığın inkişafına yönəldir [4, s. 174, 175].

Hindistan üçün isə Xəzər regionu yalnız potensial enerji mənbəyi deyil, strateji mövqeyinə görə də böyük əhəmiyyət daşıyır. Mərkəzi Asiyada ekstremist dini təşkilatlar Hindistanın Cammu və Kəşmir bölgələrində bənzər hərəkətləri gücləndirdiyi üçün regionda stabilliyin mövcudluğu Hindistanın daxili təhlükəsizliyinə təsir baxımından əhəmiyyətlidir. Xəzər regionunda Hindistanın maraqları və rolu aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

- Hindistan Pakistanın regionda mövcudluğundan narahatlıq duyur və terrorizmlə mübarizə Hindistanı “Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı”nın yeni təhlükəsizlik razılaşmalarına qoşulmasına təşviq edir. Hindistan həmçinin terrorizmlə mübarizə ilə bağlı bəzi Xəzər dövlətləri ilə müqavilələr də imzalamışdır.
- Xəzər neftindən istifadə Qərbi Asiyadan asılılığı azalda biləcəyi üçün Hindistanın uzunmüddətli enerji təhlükəsizliyini təmin etmək baxımından həyati əhəmiyyət daşıyır. Hindistan Türkmənistan-Əfqanıstan-Pakistan-Hindistan qaz boru kəmərinə üstünlük verir.

- Hindistan qazax neft sahələrinin istismarı və inkişafını təmin etmək imkanı qazanmışdır.
- Hindistan şirkətkəri “Mavi Axın” və Qazax-Çin boru kəmərləri kimi transregional layihələrin reallaşmasında iştirak edir.
- Hindistan Xəzər regionuna böyük bazar kimi baxır və bu səbəbdən də region dövlətləri ilə bir sıra kommersiya xarakterli sazişlər imzalamışdır.
- Hindistan Əfqanıstanla trans-Əfqanıstan nəqliyyat layihəsinin həyata keçirilməsində iştirak edir və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinə qoşulmaq isə, Pakistandan yan keçməklə İran vasitəsilə Hindistanın Xəzər regionuna çıxış əldə etməsini təmin edə bilər [23, s. 75, 76].

Yaponiya son illərdə Asiyadakı enerji istehlakında ön sıralarda durdu. Lakin Çin və Hindistanın həyata keçirdiyi layihələrlə vəziyyət dəyişmiş oldu. Bu baxımdan SSRİ-nin süqutunu Yaponiya bir fürsət olaraq dəyərləndirmişdir. Neft idxalının böyük hissəsini Orta Şərqdəki neft mərkəzlərindən həyata keçirən Yaponiya bölgəyə olan bağlılığını azaltmaq üçün Xəzər hövzəsinin enerji mənbələrinə diqqət yönəltməyə başladı. Yaponiya iqtisadi yardımlar və əməkdaşlıqla Xəzər hövzəsində möhkəmlənməyə çalışır, Qazaxıstan və Qırğızıstan kimi dövlətlərə kreditlər verir. Bundan əlavə bölgənin dəmir yollarının yenidən inşası və təmiri kimi layihələrdə yer tutmağa başlamışdır. Yaponiya 2004-cü ilədək regionda əsas etibarilə səhiyyə, təhsil və iqtisadiyyat sahələrinə dəstək göstərmişdir. 2004-cü ildən etibarən, bu region ölkələri ilə terrorizm, narkotik maddələrin qaçaqmalçılığı ilə mübarizə və enerji sahəsində əməkdaşlıq layihələrinə üstünlük verməkdədir.

Yaponiya enerji sahəsində regiona investisiyalar yatırmışdır. Yapon hökuməti tərəfindən dəstəklənən İnpex şirkəti Qazaxıstanın neft ehtiyatlarında 8.33% pay sahibidir. İtochu və İnpex şirkətləri Bakı-Tbilis-Ceyhan boru xətti üçün yaradılmış konsorsiumda da yer almışdılar. Bundan başqa, Yapon Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankı 2004-cü ildə Bakı-Tbilis-Ceyhan boru xətti layihəsi üçün 580 milyon kredit vermişdir. 1993-cü ildə Yaponiyanın Orta Asiya ölkələrinə yatırdığı investiyalar baxımından hər ölkəyə 100 milyon dollar məbləğində investisiya

qoyulmuşdur. 1998-ci ildə isə bu məbləğ artırılaraq hər ölkə üçün 300 milyon dollar təşkil etmişdir. Göründüyü kimi Yaponiya siyasi sahədə olmasa da iqtisadi sahədə attığı addımlarda Xəzərin enerji ehtiyatlarından istifadə etmək üçün fəaliyyət göstərir [18, s. 203].

Beləliklə, regiondankənar aktorların Xəzər regionu ilə bağlı siyasətini ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

- Xəzər regionunda zəngin enerji ehtiyatlarına malik yeni yaranmış müstəqil dövlətlərin əhalisi türk mənşəli xalqlar olduğuna görə Türkiyə, bir tərəfdən, “Türk dünyasının” lideri, digər tərəfdən, Avropa və Asiya arasında enerji daşıyıcılarının nəql edilməsi üçün tranzit “körpü” rolunu oynamağa çalışır. Bu məqsədlə, regionun türkdilli ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrdə əməkdaşlığını genişləndirir, enerji ehtiyatlarının daşınması ilə bağlı mühüm transregional layihələrdə tranzit ölkə kimi iştirak etməklə nüfuzunu möhkəmləndirməyə çalışır.
- Çin, Hindistan, Yaponiya kimi qeyri-regional dövlətlər isə Xəzər regionu ilə bağlı daha çox iqtisadi maraqlar güdür, əsas etibarilə enerjiyə olan tələbatlarının və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərirlər. Ümumiyyətlə, 2030-cu illərə gəldikdə əhalisinin sayına görə Hindistanın Çini üstələyəcəyi və hər iki ölkənin inkişaf edən iqtisadiyyatına müvafiq nisbətdə enerji ehtiyacının da dəfələrlə artacağı gözlənilir. Çin və Hindistanın artan enerji ehtiyaclarını qarşılamaq üçün istifadə edə biləcəkləri ən etibarlı mənbə isə Xəzər və Orta Asiya regionunun ehtiyatlarıdır. Bu baxımdan 2035-ci ilədək dünya miqyasında yatırılacaq enerji investisiyaların həcmi nəzərə alsaq, Xəzər və Orta Asiya bölgəsi enerji siyasətindəki mövqeyini uzun müddət ərzində qoruyub saxlayacaqdır.

III FƏSİL. Azərbaycanın xarici siyasətində Xəzərin hüquqi statusu problemi və enerji ehtiyatlarının nəqli siyasəti.

3.1. Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi ilə bağlı Azərbaycanın diplomatik fəaliyyəti.

XX əsrin 90-cı illərində dünyanın iki super dövlətindən birinin-SSRİ-nin dağılması nəticəsində Cənubi Qafqazda və Orta Asiyada bir sıra müstəqil dövlətlər yaranmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, Qərbdə geosiyasi fəallıq sürətlə inkişaf etməyə başlamış, Avrasiya məkanında bir çox problemlərə radikal şəkildə yenidən baxılması məsələsi ortaya atılmış, həmçinin Xəzər bölgəsi ilə əlaqədar olan geosiyasi məsələlərə yenidən baxılması ətrafında mübarizə güclənməyə başlamışdır. O cümlədən, Rusiya, Azərbaycan, İran, Türkmənistan və Qazaxıstan dövlətləri arasında yerləşən Xəzər dənizinin beynəlxalq statusunun müəyyən edilməsi problemi çox qızğın mübahisələr doğurub. Belə ki, SSRİ-nin dağılmasına qədər Xəzər dənizi faktiki olaraq “Rusiya gölü” hesab olunurdusa, indiki vəziyyətdə bu məsələnin həllinin müxtəlif ziddiyyətli variantlarda, Azərbaycan da “Xəzər piroqu”nun bölünməsinin beş iddiaçısından biri sayılır [5, s. 57].

Xəzər dənizini yenidən bölmək və bölgədə öz təsirini artırmaq uğrunda başlanan geosiyasi mübarizə getdikcə güclənir. Bu geosiyasi mübarizənin mərkəzində, özünün əhəmiyyətli geosiyasi mövqeyi ilə fərqlənən Azərbaycan dayanır.

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində qeyd etmək lazımdır ki, sektorial bölgünün əsasını təşkil edən orta xətt (su sərhədi kimi) müttəfiq respublikalar arasında administrativ-ərazi sərhədi kimi qəbul edildi. Xüsusi olaraq 1991-ci ilin yanvarın 18-də Azərbaycan Nazirlər Sovetinin və SSRİ Neft və Qaz Sənayesi Nazirliyinin birgə qəbul edilmiş qərarı diqqəti cəlb edir. Orada qeyd olunurdu ki, Azərbaycan özünə məxsus olan sektorda yeganə subyekt olaraq mineral resursların kəşfiyyatı və istismarı hüququna malikdir. Azərbaycan bu işlərə beynəlxalq şirkətləri dəvət edə bilər və o bu sektorda mövcud olan neft və qazın yeganə sahibidir [6, s. 37].

Azərbaycan mübahisənin meydana çıxdığı ilk gündən Xəzərin hüquqi statusunun beynəlxalq hüquq və təcrübəyə uyğun nizamlanmasının tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Bununla da Xəzərin sahiləni ölkələr arasında delimitasiyası ölkəmizin mövqeyinə uyğun olmaqla yanaşı Azərbaycan tarixi aspektdən daha yeni və daxili dənizlərin bölgüsü təcrübəsindən istifadə olunmasında israrlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, BMT-nin Dəniz Hüququ Konvensiyası Avropanın əksər dövlətləri, Çin və Rusiya tərəfindən qəbul edilir. Beynəlxalq hüquqa görə beynəlxalq dəniz hüququnun digər akt və sənədləri o zaman qəbul edilə bilər ki, onlar Dəniz Konvensiyasının müddəalarına zidd olmasın [6, s. 37, 38].

Ümumiyyətlə, Xəzərin hüquqi statusu problemi çox ziddiyyətli və mürəkkəb proses olduğundan bu prosesin inkişafında Azərbaycanın mövqeyini təhlil etmək üçün müvafiq olaraq üç mərhələyə bölmək lazımdır:

- Birinci mərhələ 1992-1994-cü illəri əhatə edir. Bu etap problemin öyrənilməsi, ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə Xəzərin hüquqi statusunun müzakirə edilməsi və Azərbaycanın problemin həllində konseptual mövqeyinin formalaşdırması və “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə problemin beynəlxalq xarakter alması ilə bu mərhələ başa çatmış olur.
- İkinci mərhələ 1995-1998-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələ ərzində sahiləni dövlətlərin status məsələsi ilə bağlı mövqelərinin dəqiq müəyyənləşdirməsi və ikitərəfli, çoxtərəfli görüşlərin intensivləşməsi və Türkmənistanın Xəzər dənizində Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməsi xarakterizə olunur.
- Üçüncü mərhələ 1999-cu ildən başlayaraq müasir dövrdə davam edir. Bu mərhələ zamanı həm də Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı ikitərəfli razılaşmaların əldə edilməsi ilə əlamətdardır. Rusiyanın Xəzərin hüquqi statusu məsələsində mövqeyinin tam dəyişilməsi və Azərbaycanın Qazaxıstan və RF ilə ikitərəfli və üçtərəfli razılaşmaların imzalanması ilə xarakterizə olunur [6, s. 39, 40].

SSRİ-nin dağılmasından sonra meydana çıxmış Xəzərin statusu və sektoral bölgü problemi Xəzəryanı dövlətlər arasında aparılan danışıqların əsas predmeti

oldu. 1992-1994-cü illər ərzində (birinci mərhələdə - N.M.) Xəzəryanı dövlətlərin danışıqlar sistemi məzmun etibarilə mövcud reallıqlardan çıxış edən Azərbaycanın təklif etdiyi sektoral bölgü prinsipinin tamamilə əleyhinə yönəlmişdir. Xəzəryanı dövlətlər öz siyasi ambisiyalarını bu bölgü sisteminin ölkələrin gələcək hərtərəfli inkişafındakı müsbət əhəmiyyətindən üstün tuturdular. Bu səbəbdən Azərbaycan diplomatiyası Xəzərin milli sektorlara bölünməsinin əhəmiyyətini qarşı ölkələrə təhlil edən yeganə qüvvə idi.

1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra Xəzərin statusunun müzakirəsi sahiyanı dövlətlər arasında daha da intensivləşmiş sektoral bölgü prinsipinin mövcudluğuna qarşı dövlətlərin kəskin etirazları üzə çıxmışdı. Ən əsası isə, bu müqavilə ilə Xəzərin hüquqi statusu beynəlxalq xarakter almağa başladı və ikinci mərhələnin başlanğıcını qoymuş oldu.

1994-cü il oktyabrın 19-da İstanbulda türk dövlətləri başçılarının toplantısı zamanı Azərbaycanın irəli sürdüyü sektoral bölgü prinsipinə qarşı Türkmənistan dövləti açıq etiraz etmişdir. Bu etiraz Xəzərdə Azərbaycanın həyata keçirdiyi layihələrin dayandırılmasına və bu hövzədən ümumi istifadə mövqeyinin dəstəklənməsinə yönəldirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev həmin görüşdə dövlətimizin mövqeyinin qonşu ölkələrin təhlükəsizliyinə və inkişafına mane olmadığını konkret faktlarla əsaslandırmışdır və bu hövzədə qeyri-sabitlik yaratmamaq üçün bütün problemləri qarşılıqlı anlaşma şəraitində hüquq normalarını, illər boyu formalaşmış təcrübəni nəzərə almaqla həll edilməsinin alternativini olmadığını vurğulamışdır [12, s. 73, 74].

İkinci mərhələ zamanı Xəzər dənizinin hüquqi statusunun təsbit edilməsinin zəruriliyini və sahiyanı dövlətlər üçün mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Xəzəryanı dövlətlərin Xarici işlər Nazirlərinin iclasında (Aşqabad, 11-12 noyabr 1996-cı il) Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanın işlənməsi üzrə xarici işlər nazirlərinin müavinləri səviyyəsində xüsusi işçi qrup yaradılması qərara alınmışdır [6, s. 40-41].

1995-96-cı illərdə (ikinci mərhələnin başlanğıcında – N.M.) problemin həlli istiqamətində bir sıra görüşlər keçirildi. Belə ki, 1995-ci il mayın 15-16-da

Almatıda keçirilən beynəlxalq elmi-praktik konfransda sahilyanı dövlətlərin xarici işlər nazirləri müavinlərinin qeyri-rəsmi görüşü baş tutdu. Burada da əsas mövzu Xəzərin beynəlxalq-hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi perspektivlərinin müzakirəsi oldu.

Konfransın işçi qrupunun ilk iclası 1995-ci il iyunun 28-29-da Tehranda, növbəti iclas isə - 1995-ci ilin sentyabrında Almatıda keçirildi. Lakin Rusiya nümayəndə heyəti bu tədbirə qoşulmadı. Azərbaycan Xəzərin statusu məsələsinin xüsusi sazişlə müəyyənləşdirilməsinə dair təkliflər irəli sürdü. Lakin bu təkliflər qəbul edilmədi. Artıq məsələnin dövlət başçıları və ali dövlət qurumları səviyyəsində müzakirə olunaraq qərarlar qəbul etmək məsələsi meydana çıxmışdı. [12, s. 75].

Rusiya və İran Xəzərdə həyata keçirilən layihələrin qeyri-qanuniliyi və Xəzərin hüquqi statusunun qeyri-müəyyənliyi haqqında 1995-ci il noyabr ayının əvvəllərində imzalanmış rəsmi bəyanat verdilər. Bu, Xəzərin statusuna münasibətdə ilk rəsmi razılaşma idi. Xəzərin milli sektorlara bölünməsi ideyasına qəti etiraz edən hər iki dövlətin mövqeyinə qarşı Azərbaycan Respublikası rəsmi şəkildə öz mövqeyini açıqlayaraq, bu variantın alternativini olmadığını bəyan etdi.

1996-cı il noyabrın 11-12-də Aşqabadda keçirilən toplantıda Rusiya, İran və Türkmənistan nisbətən obyektiv addım ataraq Xəzərin mineral ehtiyatlarından istifadə olunmasına dair xarici işlər nazirləri səviyyəsində memorandum imzaladılar. Həmin memorandumda bu ölkələr üç dövlətin sahilyanı zonalarında yataqların birgə istismarı haqqında konsorsium yaratmaq qərarına gəldilər. Lakin yenə də 45 mil enliyində ərazi suların təyin olunması gündəlikdə dururdu. Belə olan halda öz yataqlarının 50%-dən məhrum olan Azərbaycan tərəfi kəskin etiraz bildirərək hər bir dövlətin orta xətt prinsipini poza bilməyəcəyini rəsmən bəyan etdi [12, s. 76, 77].

İkinci mərhələ zamanı ən vacib məqamlardan biri 1997-ci il yanvarın 20-də Xəzəryanı ölkələrin status məsələsinin həlli ilə bağlı yaratdıqları işçi qrupunun birinci görüşü ərəfəsində Türkmənistanın Xəzərdə sektoral bölgü həyata keçirildikdə bəzi yataqların ona məxsusluğu haqqında iddia qaldırması oldu.

Azərbaycan və Türkmənistanın tezislərin bir-birinə olduqca yaxın olmasına baxmayaraq iki ölkə arasında ciddi bir anlaşılmazlıq da var. İki ölkə arasındakı anlaşılmazlığın əsas nöqtəsi “orta xəttin çəkilməsi” mərhələsində ortaya çıxır. Türkmənistan Azərbaycanın Abşeron yarımadası vasitəsilə Xəzərin dərinliklərinə doğru daxil olduğunu, buna görə də Azərbaycan ilə özü arasında orta xəttin çəkilməsi zamanı Abşeron yarımadasının nəzərə alınmamasının lazım olduğunu bildirir. İki ölkə arasındakı anlaşılmazlıq səbəbi ilə “Kəpəz” və “Azəri-Çıraq” yataqları mübahisəli hesab olunur. Azərbaycanın nəzarətində olan bu yataqlar Türkmənistanın iddiaları qəbul olunacağı halda Türkmənistana aid milli sektora daxil olacaq [38].

Daha dəqiq desək, Aşqabad Azərbaycanın Abşeron yarımadası vasitəsilə Xəzərin içərilərinə qədər daxil olduğunu, dolayısı ilə Xəzər dənizi ekvatorunun xüsusiyyətindən çıxış edərək paralel bərabər məsafəli (uzaqlıqda) nöqtələri birləşdirən üsuldan istifadə edilməsinə tərəfdar idi. Bu halda Türkmənistan orta xətt müəyyən edilərkən Xəzərə riyazi baxımdan yanamış, ölkələrin sahil xəttləri və adaların uc nöqtələrini nəzərə almamışdır. Azərbaycan isə, orta xətt müəyyən edilərkən iki sahil arasındakı ən uc nöqtələrin müəyyənləşdirilərək ortalamanın həyata keçirilməsini tələb edirdi. Azərbaycan Abşeron yarımadası vasitəsilə coğrafi baxımdan dənizin ortasınadək daxil olduğundan bu ölkənin dəniz sərhədləri daha geniş bir əraziyə yayılır və mübahisəli yataqlar Azərbaycanın milli sektoru daxilində qalır. Bu halda belə Kəpəz/Sərdar yatağı Azərbaycan və Türkmənistan sərhədlərinin orta nöqtəsində yerləşir [16, s. 163].

Xəzərin Azərbaycan bölgəsi ilə Türkmənistan bölgəsi arasında yerləşən və bu gün iki ölkə arasındakı ən vacib problemə çevrilmiş Kəpəz/Sərdar yatağını 1959-cu ildə Azərbaycan geoloqları kəşf etmiş, lakin ilk neft istehsalı 1989-cu ildə həyata keçirilmişdir. Hər beş ölkə öz “milli” sektoru hesab etdiyi hissələrdə yerləşən yataqlara “milli” adlar vermişdir. Ən mübahisəli yataqlardan biri Azərbaycanın “Kəpəz”, Türkmənistanın isə “Sərdar” adlandırdığı zəngin neft yatağıdır. Bu yatağı adı SSRİ dövründə “Promejutoçnoye” olmuşdur. Kəpəz/Sərdar yatağı ilə bağlı uzun müddət davam edən mübahisələrdə hər iki

tərəf fərqli xəritələrdən istifadə edərək bölgənin öz milli sektorları daxilində olduğunu iddia edir. Türkmənistan bu yatağa Sərdar adı verərək beynəlxalq istifadəyə açıq vəziyyət gətirmək istəyir. Bu səbəbdən iki ölkə arasında anlaşılmazlıq yaranmışdır. Belə ki, 1997-ci ilin iyul ayında rus şirkətləri Rosneft və Lukoil ilə Azərbaycan arasında imzalanan Kəpəz yatağı ilə bağlı müqaviləyə Türkmənistan qarşı çıxmış, Aşqabad yatağın Türkmənistana aid sulara olması səbəbindən ona məxsusluğunu bildirmişdir. Bundan əlavə Türkmənistan Xəzərin yeni statusunu müəyyənləşdirəcək müqavilənin imzalanmasınadək yeni neft müqavilələri bağlanacağı təqdirdə Kəpəz məsələsini BMT və beynəlxalq məhkəmələrə çıxaracağını bildirmişdir. [15, s. 14, 15]

Son vaxtlar Türkmənistanın Kəpəz (Sərdar) yatağında seysmik tədqiqatlar aparmasından sonra iki ölkə arasında məsələ ilə bağlı mübahisələr yenidən alovlanmışdır. Azərbaycan bu addıma qarşı çıxmış və Türkmənistanın bu ərazidə hər hansı tədqiqat aparmasına etiraz etmişdir. Azərbaycan xarici işlər nazirliyi Xəzərin statusu müəyyənləşmədən Türkmənistanın Kəpəz (Sərdar) yatağında hər hansı fəaliyyət göstərməməsini bildirmişdir. Çünki, Kəpəz (Sərdar) yatağı iki ölkənin sərhəddində yerləşir. Nəticə etibarilə bu yatağın ortaq istifadəsi razılaşıdırılsa tərəflərin hər biri bundan 30 milyard dollardan artıq gəlir əldə edəcəkdir [15, s. 15].

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkmənistan tərəfinin “Azəri”, “Çıraq” və Kəpəz yataqlarına edilən iddiaları müzakirə edilmiş və elmi dəlillərlə əsaslandırılaraq Azərbaycana məxsusluğu isbat olunmuşdur.

Bütün bunların nəticəsi olaraq regionun gələcək vəziyyətində mühüm amil kimi Xəzərin statusunun qarşılıqlı hörmət prinsipi əsasında həlli istiqamətində Qazaxıstan və Türkmənistan 1997-ci il fevralın 27-də Almatıda yeni reallıqlardan çıxış edərək fikir birliyinə nail oldular və dövlət başçıları N.Nazərbayev və S.Niyazov səviyyəsində bəyanat imzaladılar. Tərəflər hesab edirlər ki, Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı konvensiyanın işlənilib hazırlanması və bağlanması onların qarşısında vacib məsələdir. Bu konvensiyanın hazırlanmasına

və qəbul edilməsinədək tərəflər inzibati ərazi bölgüsünü və orta xətt sərhəddini əsas tutacaqdır (sektoral bölgü prinsipi) [12, s. 80, 81].

İkinci mərhələdə Xəzərin hüquqi statusunun həlli prosesində ən mühüm hadisə Rusiya və Qazaxıstan arasında bağlanmış müqavilə hesab oluna bilər. 1998-ci il iyunun 6-da Xəzər dənizinin şimal hissəsində yeraltı resursların suveren hüquqlarını təmin etmək haqqında Rusiya Federasiyası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında saziş imzalanması sahilyanı ölkələr arasında Xəzər dənizinin ilk bölgüsünün əsasını qoydu [6, s. 42]. Həmin sənədə əsasən Xəzər dənizinin şimal hissəsinin dibi, onun təki tərəflərin razılaşmasına əsasən orta xətt üzrə Rusiya və Qazaxıstan arasında sektorlara bölünür, tərəflər öz ərazilərində dənizin dibinin, təkinin ehtiyatlarının kəşfiyyatını apara bilərdilər və orta xətt boyu yerləşən perspektiv strukturlarda yataqların birgə kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə müstəsna hüquqlara malikdirlər. Göründüyü kimi bu variant Azərbaycanın israr etdiyi varianta xeyli yaxındır ki, bunu da dövlətimizin məhsuldar diplomatik fəaliyyətinin aktivinə aid etmək olar [12, s. 86, 87].

Bir qədər əvvəl, 1998-ci il martın 30-da Azərbaycan və Türkmənistan Respublikalarının xarici işlər nazirlərinin rəhbərliyi ilə sektoral bölgü haqqında qəbul edilmiş rəsmi sənədin də tarixi əhəmiyyəti vardır. Tərəflər Xəzər dənizinin hüquqi statusu barəsində 1998-ci il fevralın 5-də Aşqabad şəhərində əldə edilmiş qarşılıqlı anlaşmaya sadıq qaldıqlarını təsdiqləyərək, bu məsələ ilə əlaqədar digər Xəzəryanı ölkələrlə ikitərəfli danışıqların yekunlarına dair fikir mübadiləsi aparmış və həmin məsələ üzrə bütün sahilyanı dövlətlər arasında ümumi razılığın işlənilib hazırlanması üçün bu danışıqların nəticələrinin mümkünlüyünü vurğulamışdılar.

Bu sənədə əsasən, tərəflər bir daha təsdiqləmişlər ki, Xəzərin Azərbaycan Respublikası ilə Türkmənistan Respublikası arasındakı hissəsi beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsiplərinə və normalarına uyğun bu ölkələrin Xəzərə olan suveren hüquqlarının reallaşması əsasında orta xətt üzrə bölünür [12, s. 87-88].

1999-2000-ci illərdə Xəzərin beynəlxalq əməkdaşlıq mərkəzinə çevrilməsi, dünya ölkələri ilə əməkdaşlığın yüksələn xətt üzrə inkişafı, eləcə də Qərb-Şərq

enerji dəhlizinin reallaşması, Böyük İpək yolunun bərpası bilavasitə Xəzərin əhəmiyyətini bir çox dövlətlərin qarşısında daha da artırdı. Bu istiqamətdə öndə gedən Azərbaycanın regionun geosiyasi durumunda təsiri olduqca güclü idi. 1999-cu ildə ölkənin təşəbbüsü ilə Böyük İpək yolunun bərpası, noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul sammitində Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin neftin daşınmasında rəsmi vasitə kimi qəbul edilməsi Xəzərin istifadə rejiminin qarşılıqlı hörmət prinsipi əsasında müəyyənləşməsinə müsbət təsir göstərmişdir [12, s. 89].

Bu prosesin tarixi əhəmiyyəti 1990-1994-cü illərdən fərqli olaraq Xəzəryanı dövlətlər arasında münasibətlərin aydınlaşdırılması və sərt mövqelərinin qarşısının alınması kimi təhlükəli prosesə son qoydu. Lakin müzakirələrin və mübahisələrin davam etməsi tərəflərin qarşılıqlı hörmət prinsipi əsasında quruldu. Bütün bunlar tarixdə Azərbaycan dövlətinin Xəzərin sektoral bölgüsünü həyata keçirməsi yolunda apardığı məqsədyönlü siyasətinin nəticəsini əks etdirən tutarlı dəlillər kimi qiymətləndirilməlidir [12, s. 98].

1999-cu ildən başlayaraq Xəzərin hüquqi statusunun həlli prosesində tərəflərin mövqelərinin destruktivizmdən konstruktivizmə doğru dəyişilməsi ilə xarakterizə edilən ikinci mərhələ başa çatmağa başlayır.

Üçüncü mərhələdə isə Azərbaycanın sektoral bölgü məsələsindəki fəal mövqeyini xarici işlər nazirləri müavinləri səviyyəsində Xəzəryanı dövlətlərin işçi qruplarının görüşlərində Azərbaycan diplomatiyası dəyərli şəkildə daima əsaslandırır.

Bu mərhələnin isə ən mühüm xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, tərəflər problemin əvvəlki illərdə olduğu kimi notalar, bəyanatlar, təzyiqlər yolu ilə deyil danışıqlar vasitəsi ilə həll olunmasına daha çox meyl edirdilər.

2000-ci ildə Rusiyada V.Putin hakimiyyətə gəldikdən sonra bu dövlətin Azərbaycana və Xəzər hövzəsinə münasibəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyev Rusiyanın Xəzər üzrə rəsmisi V.Kalyujni ilə görüşərkən onun fəallığını razılıqla qarşılıqlı qarşılamış, Rusiyanın problemin həllindəki heç kimin, heç kimə iddia irəli sürməyəcəyi variantda həllinə çalışmasını yüksək qiymətləndirmişdir. Bununla yanaşı, dövlət başçısı Xəzər

məsələsində öz mövqeyində heç bir dəyişiklik olmayacağını xüsusi vurğulamışdır. Bu mövqe uzun illər mövcud diplomatik fəaliyyətdə öz əksini tapmışdır və təsadüfi deyil ki, bu dövrdə Azərbaycanın Qərbi ölkələri ilə əməkdaşlığı getdikcə sürətlənmişdir. Azərbaycan diplomatiyasının qərbyönümlü fəaliyyəti və bunun müsbət nəticələri artıq dövlətimizin Rusiyadan bir növ asılılığını azaltmış və onun burada siyasi və iqtisadi nüfuz imkanlarını xeyli məhdudlaşdırmışdır. Buna görə də Rusiya Azərbaycanla əməkdaşlıqda yeni strategiyanın formalaşmasını əsas tutmuşdur.

2001-ci il yanvarın 9-da Azərbaycana rəsmi səfər etmiş Rusiya Prezidenti V.Putinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevlə görüşündə Qafqazdakı siyasi vəziyyətin, millətlərarası münaqişələrin, eləcə də Xəzərin statusu məsələsinin nizama salınmasının müzakirəsi geniş yer tutmuşdur. Bu zaman imzalanmış “Bakı Bəyannaməsi” öz tarixi əhəmiyyətinə görə Xəzərin statusunun həlli istiqamətində xüsusi bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Bu konsepsiyadan aydın olurdu ki, Rusiya Federasiyası Xəzər haqqında öz təkliflərində konstruktiv mövqe tutmuş, burada əməkdaşlığın prinsiplərini Azərbaycanın mövqeyinə uyğunlaşdırmaq üçün konkret təkliflər irəli sürmüşdür. Bu da Azərbaycan diplomatiyasının XXI əsrin başlanğıcında uzun illərlə apardığı gərgin əməyin nəticəsi idi. İmzalanmış 20-dən çox rəsmi sənəd içərisində hər iki dövlətin Xəzərə dair baxışları öz əksini tapmış “Bakı Bəyannaməsi” xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Sənədin maddələrinə əsasən Xəzərin statusu probleminə hər iki dövlətin mövqe yaxınlığı rəsmi şəkildə bəyan edilmiş, fikir ayrılığına müəyyən dərəcədə son qoyulmuş və prinsip etibarilə bu milli sektorlara bölünmə ideyasının gerçəkləşməsinin əsasını qoyan ilk və yeganə sənəd oldu. [12, s. 90, 91].

Xəzərin statusu probleminin həlli 5 ölkənin diplomatik vasitələri ilə əsas mərhələlərdən keçmiş, bütün fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, dövlətlər bu hövdədə qarşılıqlı əməkdaşlığa can atırdılar, bu istiqamətdə tarazlaşdırılmış siyasət isə yalnız Azərbaycana məxsus idi.

Xəzərin statusu probleminin həlli istiqamətində 2001-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq dövlətlər daha fəal surətdə iş aparmağa başlamışlar. Həmin il martın əvvəllərində Moskvaya dörd günlük səfər etmiş İran İslam Respublikasının prezidenti M.Hatəmi Xəzərin statusu problemini diqqət mərkəzində saxlamış və hər iki dövlət arasında bəyannamə imzalanmışdır. Bəyannamənin məzmununa əsasən qeyd olunmuşdur ki, hər iki dövlət status məsələsində ortaq məxrəcə gəlmək üçün yollar axtaracaq, çoxtərəfli görüşlərin sayını artıracaqlar. Bu zaman Rusiya Federasiyasının prezidenti V.Putin Türkmənistan prezidenti S.Niyazovla danışıqlar nəticəsində Xəzər sammitinin Türkmənistanda keçirilməsi haqqında razılıq əldə olunmuşdu [12, s. 93].

2001-ci il iyul ayının 31-də İranın Xəzər dənizi üzərində Azərbaycanın hava sərhəddini pozaraq kəşfiyyat xarakterli uçuşlar aparması münasibətlərdə gərginliyin yaranmasına səbəb oldu. Qonşu dövlətin bu səviyyədə qeyri-qanuni hərəkəti 2001-ci ilin ortalarında həlli çətin vəziyyətə düşmüş Xəzərin status probleminə qeyri-obyektiv mövqeyinin müdafiəsi ilə bilavasitə bağlı idi. 2001-ci ilin ortalarında hadisələrin gedişatı, baş vermiş son hadisələr Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşməsi məsələsinin aktuallığını daha da artırdı. Hətta, İranın hava sərhəddini pozmasını Xəzərdə güc tətbiq edilməsi kimi ilk hadisə olaraq qiymətləndirən ölkə rəsmiləri (Azərbaycanın və Rusiyanın müdafiə nazirləri – N.M.) bu hövzənin digər problemləri ilə yanaşı burada hərbi gücün tətbiqini ümumiyyətlə yolverilməz hesab etmişdilər [8, s. 109-111].

Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, Xəzərin statusu haqqında aparılan danışıqlar tarixində 2002-ci il aprelin 22-23-də keçirilmiş Xəzərsahili dövlət başçılarının Aşqabad sammiti tarixi əhəmiyyətə malikdir. Bu sammitdə ilk dəfə idi ki, Xəzərin statusu məsələsi beş Xəzərsahili dövlət başçıları səviyyəsində müzakirə olunurdu. İkincisi, Xəzərin statusu məsələsi əksərən digər problemlərlə yanaşı müzakirə obyektinə olduğu halda ilk dəfə Aşqabad sammiti bütövlükdə Xəzərin statusu haqqında bütün sahilyanı ölkə başçılarının və rəsmi nümayəndələrinin müzakirə mövzusu olmuşdur.

Zirvə görüşündə hər bir Xəzərsahili dövlət başçısının çıxışından sonra Azərbaycan-Qazaxıstan-Rusiyanın mövqeyinin dəyişilmədiyi, Türkmənistan-İran cütlüyünün mövqelərində az da olsa yumşalma hiss olunmuşdur. İran prezidenti M.Hatəmi çıxışında İranın neft kəşfiyyatında və enerji resurslarının dünya bazarlarına çıxarılmasında maraqlı olduğunu və bu işə fəal qoşulmaq istədiyini bəyan etməsi İranın mövqeyində müəyyən dəyişikliklərin olmasına işarə edirdi. Xüsus ilə İran prezidentinin Xəzərin hüquqi statusu problemi həll olunana qədər təklif etdiyi 20 faizlik ərazidə fəaliyyət göstərməyəcəyini rəsmən bildirməsi irəliyə doğru atılmış addım hesab oluna bilər. Sammitin yekunlarını V.Putin belə qiymətləndirmişdir: “Dövlət başçılarının Xəzər regionunda qarşılıqlı fəaliyyətin bütün cəhətlərini tarixdə ilk dəfə olaraq müzakirə etmələri çox vacibdir” [6, s. 46-47].

Azərbaycan diplomatiyası isə qarşıya çıxan problemlərin çətinliklərinə baxmayaraq, bu dəfə də Xəzərə dair öz mövqeyini layiqincə əsaslandırmışdır. Zirvə görüşü fikir ayrılığının olması ilə yanaşı eyni zamanda, problemin həlli istiqamətində xüsusi diplomatik uğur mahiyyətini də açıq göstərdi.

Bu illər ərzində keçirilən görüşlər və aparılan danışıqlar konkret qərarların qəbulunda müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. 80-90-cı illərə nisbətən Xəzərin statusu məsələsində dövlətlərin mövqeləri yumşalmış, İran tərəfi prosesin həllinə danışıqlarda xüsusi diqqət yetirməyə başlamışdır. Göründüyü kimi, mərhələlə aparılan danışıqlarda Azərbaycan tərəfi olduqca obyektiv mövqe nümayiş etdirmiş, 2002-2003-cü illərdə rəsmi nümayəndələr daha çox sektoral bölgü üzərində dayanmışlar. İstər 2002-ci ildə, istərsə də 2003-cü ildə Xəzərin statusu probleminə yaranmış ümidverici proseslər Azərbaycan diplomatiyasının fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuş, dövlətlərin məsələyə baxışında əsaslı dönüş yaratmışdır. Bu baxımdan, Azərbaycan diplomatiyasının ən böyük nailiyyətlərindən biri Xəzərin statusu problemini Azərbaycana qarşı təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyə çalışan Rusiyanın mövqeyinin neytrallaşdırılması oldu [12, s. 94-95].

Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsində daha bir mühüm addım 2002-ci ildə sentyabrın 23-də Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin Moskva səfəri zamanı atıldı. Rusiya və Azərbaycan prezidentləri tərəfindən Xəzərin dibinin sektorlara bölünməsi haqqında müqavilənin imzalanması ilə Azərbaycan Xəzər dənizindəki sərhədlərinin şimal hissəsini tam müəyyənləşdirmiş oldu [6, s. 47].

Həmin gün keçirilən mətbuat konfransında çıxışı zamanı Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev Rusiya prezidentinə müraciətlə qeyd etmişdir: “Dediğiniz kimi biz üç Xəzəryanı dövlət mövqeyimizi müəyyənləşdirmişik və bu digər sahilyanı ölkələr üçün nümunə olacaqdır. Başqa yol yoxdur. Biz bu məsələ ilə çox illər məşğul olmuşuq və çoxlu variantlar tapmışıq. İndiki variant, beynəlxalq hüquq normaları prinsiplərinə, orta xətt prinsiplərinə uyğundur” [1, s. 293].

Heç şübhəsiz bu müqavilə Azərbaycan diplomatiyasının Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi istiqamətində əldə etdiyi ən mühüm nailiyyətlərindən biridir.

Xəzərə münasibətdə ağır diplomatik danışıqların gedişatı ilə Xəzəryanı dövlətlər bu hövzənin statusu və ondan istifadə formaları ilə bağlı əsas hüquqi problemləri müəyyən dərəcədə həll etdilər. Bu müddət ərzində aparılan danışıqlar nəticəsində müxtəlif məzmunlu sənədlər imzalandı, problemin bütün tərəflərinə baxışlar müəyyənləşdi, mütəxəssislərin rəyi öyrənilmədi.

Problemin həlli ilə bağlı Azərbaycan ilk vaxtdan bütün sahilyanı dövlətlər üçün müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq dünyanın ən böyük qapalı su hövzəsindən milli sektorlara bölünmə prinsipi əsasında istifadə haqqında vahid konsepsiya irəli sürdü. Müzakirələr nəticəsində bütün ölkələrə aydın oldu ki, bu prinsip nəinki beynəlxalq hüquq normalarının su hövzələri haqqındakı qaydalarını özündə əks etdirir, hətta bütün Xəzəryanı ölkələrin təhlükəsizliyini nəzərə almaqla sülh və qonşuluq prinsipi əsasında bir-biri ilə əməkdaşlığı stimullaşdırır. Azərbaycan diplomatiyasının Xəzərə dair planlar sistemində məhz bu siyasətin nəticəsi kimi ixrac kəmərlərinin də təhlükəsizliyi artıq öz siyasi səmərəliliyini verir. Artıq siyasi təhlükəsizlik və regional müttəfiqlik münasibətlərinin proseslərin

hazırkı mərhələsindəki rolu Türkiyə, ABŞ, Böyük Britaniya və digər dövlətlərin qəbul etdikləri yeganə faktor oldu. [12, s. 98]

2010-cu il noyabrın 18-də Xəzəryanı dövlət başçılarının Bakıda keçirilən III sammiti də region ölkələrinin bir araya gəlməsi və təkcə Xəzərin bölüşdürülməsi məsələsi ilə kifayətlənməyib dənizdə təhlükəsizlik, beş tərəfli iqtisadi əməkdaşlıq formulu, ekologiyanın və bioloji ehtiyatların qorunması kimi hamını maraqlandıran mövzuları müzakirə etmək baxımından kifayət qədər önəmli hadisə hesab olunurdu.

Görüş zamanı prezidentlər “Xəzərdə təhlükəsizlik üzrə əməkdaşlıq haqqında” müqavilə imzalayıb, birgə bəyannamə qəbul ediblər. Müqavilədə qeyd olunub ki, Xəzər dənizində təhlükəsizliyin təmini Xəzəryanı dövlətlərin müstəsna hüququdur. Tərəflər bu sənədi beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə, o cümlədən BMT Nizamnaməsində təsbit edilən müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı, güc tətbiq etməmək, başqalarının işinə qarışmamaq kimi prinsiplərinə əsaslanaraq qəbul ediblər. Sənəd terrorçuluq, mütəşəkkil cinayətkarlıq, silah, narkotik vasitələr, kütləvi qırğın silahları hissələrinin qaçaqmalçılığı, qanunsuz ovla mübarizə, eləcə də birgə xilasetmə işləri üzrə əməkdaşlığı nəzərdə tutur. Tərəflər təhlükəsizliyin hərbi aspekti istisna olmaqla, başqa sahələrdə də əməkdaşlıq etmək niyyətindədirlər. O da qeyd edilir ki, “bu müqavilədə heç nə Xəzərin hüquqi statusunu müəyyən etmir”. Bakı toplantısında iştirak edən prezidentlər son vaxtlar hüquqi statusun müəyyənləşməsi prosesində nəzərə çarpan tərəqqini qoruyub saxlamağın vacib olduğunu bildiriblər. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bəyan edib ki, Rusiya, Azərbaycan və Qazaxıstan arasında əldə edilmiş razılaşma digər hövzə ölkələri üçün də nümunə olmalıdır. Azərbaycan tərəfi bu razılaşmaların əsas kimi götürülməsini və yekun statusun müəyyən olunması ilə bağlı danışıqların bu təcrübəyə uyğun aparılmasını zəruri hesab edir [36].

Bakı zirvə görüşündə “Xəzərin dəniz mühitinin mühafizəsi haqqında” çərçivə konvensiyasına protokollar da razılaşdırıldı. Bu sənədlər dənizin ekoloji degradasiyasının qarşısını almağa kömək edəcəkdir. Məlum olduğu kimi, Xəzərin

əsas bioresursu nərəkimilərdir. Region ölkələri onların ovlanmasına moratorium qoyulması imkanı ilə bağlı məsələni uzun müddətdir nəzərdən keçirirlər.

Nəhayət ki, bu görüşdə məsələ həll olundu. Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan və İran prezidentləri Bakıda keçirilən III zirvə toplantısının yekununda qəbul etdikləri Birgə Bəyannamədə Xəzərin hüququ statusuna dair Konvensiya üzərində işi davam etdirmək niyyətlərini təsdiqlədilər. Birgə Bəyannamədə deyilir ki, tərəflər sahiyanı ölkələrin Xəzər dənizinə və onun resurslarına münasibətdə suveren hüquqlarını tanıdıqlarını bəyan edirlər. Onlar Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya üzərində işi başa çatdırmaq niyyətlərini təsdiqləyirlər. Bu Konvensiya sahiyanı ölkələrin dənizdəki fəaliyyətini tənzimləyəcək baza sənədi olacaq. Prezident İlham Əliyev sənədin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayıb. Dövlət başçısının fikrincə, Xəzərin statusunun müəyyənlişməməsi regionda münasibətlərə neqativ təsir göstərmir. Prezident bəyan edib ki, sahiyanı ölkələr energetika məsələlərində bir-biri ilə rəqib deyillər. Azərbaycan isə özünün bütün imkanlarını Xəzəryanı ölkələrə təqdim etməyə hazırdır. Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi prosesinin sürətlənməsi üçün kompleks məsələlərin həllində və Xəzəryanı ölkələrin əməkdaşlığının yeni formatının müəyyən edilməsində bu görüşün böyük əhəmiyyəti oldu. Təhlükəsizlik müqaviləsinin imzalanması gələcəkdə statusla bağlı yekun sənədin imzalanmasına şərait yaradır [36].

2014-cü il sentyabrın 29-da Rusiyada- Həştərxanda keçirilmiş Xəzəryanı dövlət başçılarının 4-cü sammitində çıxışı zamanı Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev ölkəsinin nəticələrdən və əldə edilmiş razılaşmalardan məmnunluğunu ifadə etdi və həll edilməmiş problemlərin həllinə ümidvar olduğunu bildirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Prezident Əliyevin çıxışı olduqca mülayim və diplomatik olmuşdur və o, Xəzərdə qeyri dövlətlərin hərbi mövcudluğu, Trans-Xəzər kəməri və Türkmənistanla ərazi mübahisəsi ilə bağlı heç bir konkret bəyanat vermədən Xəzərlə bağlı son proseslər və perspektivlər ətrafında danışmışdır.

Prezident Əliyev həmçinin bildirmişdir ki, "Azərbaycan, Qazaxıstan və Rusiya arasında imzalanmış ikitərəfli və üçtərəfli müqavilələr Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir və həmin müddəalar Xəzərin dibinin delimitasiyası üçün yaxşı zəmin ola bilər. Hesab edirik ki, tərəflərə məxsus silahlı qüvvələrin mövcudluğu və Xəzər dənizində hərbi fəaliyyət sahilyanı dövlətlərin təhlükəsizliyinin bərabər təmini prinsipi üzərində qurulmalıdır". Lakin, silahlanma siyasətindəki bərabərsizlik və təhlükələrin müəyyən edilməsində fərqlər nəzərə alınsa, Xəzərdə mütləq balansının təmin edilməsi asan olmayacaqdır. [39]

Xəzər dövlətlərinin Həştərxan zirvəsinin yekun bəyannaməsinin bir neçə əhəmiyyətli bəndi var: I. Zor və hədənin tətbiq olunmaması; IV. Silahlanmanın sabit balansının təmini; VI. Qeyri-Xəzər dövlətlərin hərbi mövcudluğunun yolverilməzliyi. Dördüncü və altıncı bəndlər tam olaraq Rusiya və İranın maraqlarına müvafiqdir. Çünki elə birinci gündən bu ölkələr regionda xarici aktyorların iştirakını və onların Xəzərdə hərbi mövcudluq yaratmaq cəhdlərini görməyə şad olmamışlar.

Lakin bu günədək Xəzərdə hər-hansı xarici hərbi iştirakdan söhbət gedə bilməz. Xəzərdə ABŞ və NATO-ya məxsus gəmilərin olmaması Xəzərə yeganə yolun Volqa çayının olması və ondan istifadə etmək üçün Rusiya ilə əməkdaşlıq etmək zərurəti ilə izah olunur. Azərbaycan və Qazaxıstan donanmalarının müasirləşdirilməsi, yenidən silahlanması, dəniz təhlükəsizliyinin artırılması, peşəkar hərbi təhsil və s. kimi məsələlərdə ABŞ-la əməkdaşlığı hərbi mövcudluq sayılmamalıdır (hətta dolaylı). Buna baxmayaraq, qeyri-Xəzər dövlətlərinin hərbi iştirakının qarşısının alınması ilə bağlı sahilyanı dövlətlərin birgə bəyannaməsi Rusiya və İranın güclü mövqeyinin nümayişi və Qərbə verilən aydın mesajdır. Ancaq bu müddəaların nə dərəcədə Azərbaycan və Qazaxıstana xarici ölkələrlə (ABŞ, Türkiyə, Cənubi Koreya, İsrail və s.) əməkdaşlıq etməyə mane olacağı bəlli deyil [39].

Bütün bunları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, hələ Xəzərin hüquqi statusu probleminin yarandığı ilk vaxtdan regionun və ölkəmizin təhlükəsizliyi

baxımından nə qədər mühüm əhəmiyyət daşıdığını nəzərə alan Azərbaycan hökuməti beynəlxalq hüquq normaları və tarixi təcrübədən çıxış edərək Xəzərin göl statusunun qəbul edilməsi və orta xətt üzrə sektoral bölgüsü mövqeyindən çıxış etmişdir. Azərbaycan diplomatiyası bütün görüşlərdə Xəzərlə bağlı mövcud siyasi kursu davam etdirərək, problemin bütün aspektlərinin müzakirələr yolu ilə həllinə çalışmış və bir çox müsbət nəticələr əldə etmişdir. Bütün bunlar Xəzərin hüquqi statusu probleminin həlli istiqamətində Azərbaycanın məqsədyönlü xarici siyasətində uğurlu diplomatik fəaliyyət kimi dəyərləndirilə bilər.

3.2. Azərbaycanın Xəzərin enerji ehtiyatlarının nəqli siyasəti və onun perspektivləri.

Qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə, tükənməz yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərə malik olan Azərbaycanı keçmiş dövrlərdən neft ölkəsi adlandırmışlar. Tarix boyu yunanlar və romalılar, ərəblər və monqollar, ruslar və ya ingilislər Azərbaycana yürüş edərkən ölkənin digər maddi və mənəvi sərvətləri ilə yanaşı zəngin neft yataqları da onları özünə cəlb etmişdir. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində yanacaq uğrunda gedən mübarizədə neftlə zəngin olan Azərbaycana sahib olmaq istəyi hər iki hərbi qruplaşmanın – Antanta və Üçlər İttifaqının planlarına daxil idi. XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Bakı Rusiya imperiyasında istehsal edilən neftin 95%-ni, dünya neft hasilatının isə yarıya qədərini – ildə təxminən 11 milyon ton neft istehsal edirdi. II Dünya müharibəsi illərində isə, hərbi texnikanın 60-70, aviasiyanın isə 85-90 faizi Bakı nefti ilə hərəkət edirdi [7, s. 661].

Azərbaycanda 1874-1899-cu illər ərzində 29 neft şirkəti təsis edimiş, 1923-1929-cu illər ərzində isə Xəzər dənizində 270-ə qədər neft quyusu qazılmışdır. Bu müddət ərzində dənizin Azərbaycan hissəsindən 3.3 milyon tona yaxın neft çıxarılmışdır. XX əsrin əvvəllərində isə Azərbaycanda illik neft istehsalı 10 milyon tondan artıq olmaqla demək olar ki dünya üzrə göstəricinin yarısına yaxın olmuşdu [11, s. 37]. 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra isə ölkənin enerji ehtiyatlarına olan maraq bir qədər də artdı.

Azərbaycanın zəngin enerji ehtiyatlarına malik olması səbəbindən tutduğu mühüm geosiyasi mövqeni Z.Bjezinski bu cür dəyərləndirmişdir: “Qərb bazarları ilə, Rusiyanın nəzarət etmədiyi ərazilərdən keçən neft kəmərləri vasitəsilə birləşmiş müstəqil Azərbaycan, qabaqcıl və enerji tələb edən iqtisadiyyatları enerji ehtiyatları ilə zəngin Orta Asiya respublikaları ilə əlaqələndirmək üçün nəhəng magistral sayılır” [3, s. 67].

Azərbaycan dövlətinin 1993-cü ildən bəri yürütdüyü xarici siyasətdə region ölkələri, Avropa dövlətləri və ABŞ ilə hərtərəfli iqtisadi əlaqələr qurmaq,

xüsusən enerji sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək prioritet istiqamət təşkil edir. 1993-cü ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən Heydər Əliyev Azərbaycanın xarici siyasətinin təməl prinsiplərindən biri kimi ölkəmizin milli maraqlarını və xarici dövlətlərin qarşılıqlı mənafelərini nəzərə almaqla, Azərbaycanın neft ehtiyatlarına maraq göstərən hər bir ölkə ilə qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa hazır olduğunu bəyan etdi.

Əsas məqsəd ölkənin mövcud sərvətlərinə, o cümlədən zəngin neft və qaz yataqlarına sahib olmaq, onlardan dövlətin möhkəmlənməsi, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşması və ölkənin beynəlxalq mövqelərinin gücləndirilməsi istiqamətində düzgün istifadə etmək idi. Azərbaycan Prezidenti respublikanın zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsinə daha çox ölkəni, xüsusən Qərbi dövlətlərini, ABŞ-ı, Yaponiyanı, regionda xüsusi rolu olan Rusiyanı, Türkiyə və İrani cəlb etmək istəyirdi [7, s. 662].

SSRİ-nin süqutundan sonra ABŞ və qərbi Avropa dövlətlərinin ölkəmizin enerji ehtiyatlarına marağının artmasından sonra Azərbaycan dövləti bu dövlətlərlə karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı barədə çoxsaylı görüşlər keçirdi. Nəhayət, bu danışıqlar 1994-cü ildə öz bəhrəsini verdi.

Belə ki, 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda “Əsrin müqaviləsi” kimi tarixi ad almış ilk neft müqaviləsi imzalandı. “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi haqqında” sazişin imzalanması ilə Azərbaycanın neft sənayesi tarixində tamamilə yeni bir era başlandı. Bu tarixi sənədin imzalanma mərasimində 7 ölkənin 11 neft şirkəti təmsil olunurdu. Müqaviləyə əsasən, ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Böyük Britaniya, Norveç və Səudiyyə Ərəbistanı dövlətlərinə məxsus olan aparıcı neft şirkətləri yataqlardan 30 il müddətinə 511 milyon ton neft çıxarmalı idilər. Layihənin ümumi investisiya qoyuluşu 10 milyard ABŞ dollarına bərabər idi ki, onun da 7,4 milyardını Qərbi şirkətləri qoymalı idilər. Sonradan müqaviləyə Yaponiyanın “İtoçü” və ABŞ-ın “Eksson” şirkətləri də qoşuldular [7, s. 664].

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra dünyada əsas enerji mənbələrinə nəzarət uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi sözügedən müqavilə çərçivəsində hasil olunacaq milyonlarla ton xam neftin hansı əsas marşrutla Qərbi bazarlarına nəql ediləcəyi məsələsini də başlıca mübarizə predmetinə çevirmişdi və bununla əlaqədar irəli sürülən fərqli təklif və ideyalar layihənin iştirakçısı olan dövlətlərin yalnız iqtisadi deyil, həm də təhlükəsizlik maraqlarından irəli gəlirdi [29].

Əlbəttə, strateji neftin nəqlini İrana etibar etməyən ABŞ və Avropa dövlətləri, o cümlədən iqtisadi-siyasi maraqlarını, Azərbaycanla strateji müttəfiqlik əlaqələrini ön plana çəkən Türkiyə, nəhayət, təhlükəsiz kəməri istəyən Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ceyhan məsələsini israrla ortaya qoyur, Rusiya və İranı sakitləşdirmək məqsədilə tədbirlər düşünülür. Bununla bərabər, 1997-ci il fevralın 16-da Bakıda Azərbaycan hökuməti, ABƏŞ-in rəhbəri və ARDNŞ ilə Rusiyanın “Transneft” şirkəti arasında tərəflərin öhdəliklərini konkretləşdirən bir sıra sənədlər imzalayır. O cümlədən, həmin sənədlər arasında “Azərbaycandan çıxarılaçaq ilkin neftin Rusiya ərazisi vasitəsilə nəqli haqqında” sənəd və “Qarşılıqlı anlaşma haqqında memorandum” da imzalanır. Bu razılaşmaya əsasən, Azərbaycan nefti Bakıdan başlayaraq Çeçenistanın Qroznı şəhərindən keçib Rusiya ərazisi ilə Qara dənizə tərəf uzanaraq Bakı-Mahaçqala-Qroznı xətti və Tengiz-Novorossiysk marşrutu ilə birləşib Rusiyanın Novorossiysk limanına gedib çıxmalı idi. Lakin bu hələ nəzərdə tutulan əsas işin başlanğıcı idi, əsas kəməri məsələsi isə hələ də açıq qalırdı.

1997-ci il noyabrın 12-də Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində ilkin Azərbaycan neftinin çıxarılması və nəqli münasibətilə təntənəli mərasim keçirildi. Həmin gün Xəzər dənizinin təkindən dünya bazarlarına ilk Azərbaycan nefti axıdılmağa başlandı. Bu, müstəqil Azərbaycan Respublikasının neft siyasətinin mühüm qələbəsi idi. 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış və dünyada “Əsrin müqaviləsi” kimi tanınan tarixi neft müqaviləsi öz bəhrəsini 3 il sonra, yəni, 1997-ci il noyabrın 7-də verdi [7, s. 685].

Bakı-Novorossiysk boru kəmərinin işə düşməsi və Azərbaycan neftinin bu marşrutla ixracı Rusiya ilə münasibətlərə müsbət təsir etdi və bu ölkə ilə ənənəvi əməkdaşlığı qoruyub saxlamaq mümkün oldu. Rusiya Azərbaycan neftindən gəlir götürməklə öz mənafeələrini müəyyən qədər təmin etdi.

Xəzər neftinin Qərb istiqaməti ilə nəql olunması üçün tikilmiş ikinci kəmər Bakı-Supsa oldu. Bu xəttin uzunluğu 830 km, layihə gücü ildə 5,1 milyon ton, dəyəri 565 milyon ABŞ dollarıdır. Bu kəmərlə ilk növbədə neft ixracında alternativliyi təmin etmək və Rusiyadan tam asılılığı aradan qaldırmaqla yanaşı, həm də Gürcüstanın dövlət müstəqilliyinə, iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına, inkişaf etməsinə Azərbaycanın verdiyi dəstək idi [7, s. 686].

“Azərbaycan neftinin Bakı-Novorossiysk marşrutu ilə nəql edilməsi haqqında” hökumətlərarası sazişin imzalanması, neftin Qara dənizə çıxarılması üçün Bakı-Tbilisi-Supsa ixrac boru kəmərinin və Supsa ixrac terminalının tikintisi aparılan siyasətin əməli nəticələri idi [29].

Azərbaycanın yeni neft strategiyasının reallaşması, Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına sərbəst və maneəsiz çıxarılması üçün əlbəttə, bu iki kəmərin imkanları yetərli deyildi. Odur ki, Azərbaycan Rusiyanın, İranın bütün təzyiqlərinə baxmayaraq, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri ideyasını gündəmə gətirdi. ABŞ və Qərb ölkələri Xəzər neftinin dünya enerji bazarlarına çıxarılmasının taleyini Rusiya və İrana etibar etmək istəmirdilər. Odur ki, onlar da bu ideyanı dəstəklədilər və Azərbaycan bu dəstəkdən məharətlə istifadə edərək Bakı-Ceyhan layihəsinin icrasına başladı. Bu həm də Azərbaycanın qardaş Türkiyəyə böyük etimadı və dəstəyi idi. Uzunluğu 1760 km, buraxılış gücü ildə 50 milyon ton olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin tikintisi təqribən 3,95 milyard dollara başa gəlir [7, s. 688-689].

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısı gedişində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Respublikasının prezidenti Eduard Şevardnadze və Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Süleyman Dəmirəl tərəfindən “Xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair saziş”

imzaladılar. Eyni vaxtda, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Qazaxıstan və ABŞ prezidentləri bu layihəni dəstəkləyən İstanbul Bəyannaməsi qəbul etdilər. Bəyannamədə vurğulanırdı ki, bu kəmərlər Mərkəzi Asiya, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyəni daha sıx birləşdirəcək, onların dostluğunu və əməkdaşlığını daimi edəcək, dünya enerji bazarlarına sərbəst çıxışı təmin edəcək [7, s. 689].

Layihənin reallaşması istiqamətində hüquqi müstəvidə müqavilə imzalayan tərəflər praktiki addımlar atmağa başladılar. 2002-ci ilin avqustunda Londonda kəmərin tikintisi və gələcək istismarını aparmaq üçün BTC KO şirkəti yaradıldı. Bunun ardınca 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakıda, Səngəçal terminalında Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin təməl daşı qoyuldu. Təxminən 3 il sonra, 2005-ci il mayın 25-də kəmərin Azərbaycan ərazisindən keçən hissəsinin istifadəyə verilməsi mərasimi keçirilmiş, Səngəçal terminalından boru xəttinə ilk neft vurulmuşdur. Az sonra həmin ilin oktyabrında kəmərin Gürcüstan hissəsi də istifadəyə verildi. Nəhayət, 2006-cı il mayın 28-də Azərbaycan nefti Ceyhan limanına çatdı.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin perspektivlərinə xidmət edəcək növbəti addım 2006-cı ilin iyunun 16-da Qazaxıstanın paytaxtı Astana şəhərində atılmışdır. Burada “Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında neftin Qazaxıstan Respublikasından Xəzər dənizi və Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan sistemi vasitəsilə beynəlxalq bazarlara nəql edilməsinə dəstək verilməsi və şərait yaradılması haqqında” müqavilə imzalanmışdır [10, s. 135].

Ümumiyyətlə, “Əsrin müqaviləsi” ilə Azərbaycan MDB məkanında Qərbin nəhəng neft şirkətləri ilə iri miqyaslı saziş imzalayan ilk dövlət olmaqla, Xəzər dənizində beynəlxalq əməkdaşlığın bünövrəsini və region ölkələrinin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının başlanğıcını qoymuş oldu.

Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarının birgə mənimsənilməsinə nəzərdə tutan bu sazişin reallaşması təkcə respublikamız üçün deyil, Qərbin bir sıra aparıcı dövlətləri, habelə Cənubi Qafqaz və Orta Asiya regionu üçün strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Regionda beynəlxalq

əməkdaşlığın təməlini qoymuş bu enerji müqaviləsi eyni zamanda Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq öz təbii sərvətlərinə sahib çıxmağa, milli mənafeələrini sonadək müdafiə etməyə qadir olduğunu göstərmiş oldu. Bununla digər beynəlxalq enerji və kommunikasiya layihələrinin gerçəkləşməsi baxımından da müsbət təcrübə yarandı, Azərbaycanın Qərbdəki dövlətləri ilə münasibətləri strateji müstəvidə inkişaf etməyə başladı və beynəlxalq maliyyə qurumları ilə əməkdaşlıqda yeni mərhələnin başlanğıcı qoyuldu [29].

Azərbaycan Respublikası ilə bərabər Xəzər regionunda dünya dövlətlərinin həyata keçirdiyi bu cür global enerji layihələri Prezident Heydər Əliyevin uzaqgörən yeni neft strategiyasını həyata keçirməsi və bir çox Qərb dövlətləri, xüsusən də ABŞ-ın bu strategiyayı yaxından dəstəkləməsi nəticəsində mümkün olmuşdur [7, s. 689].

Azərbaycan Respublikasının 1994-cü ildən bəri yeritdiyi yeni neft və enerji siyasəti ölkənin xarici əlaqələrini və beynəlxalq nüfuzunu xeyli gücləndirmişdir. Azərbaycan üçün böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan “Əsrin müqaviləsi”nin uğurlu həyata keçirilməsi ötən on ildə dünyanın ən inkişaf etmiş şirkətləri ilə əlavə olaraq 26 yeni neft müqavilələrinin imzalanmasına imkan vermişdir. Bu neft müqavilələrinin imzalanması və uğurla həyata keçirilməsi ilk növbədə Azərbaycan vətəndaşlarında ölkənin gələcəyi, onun iqtisadi, siyasi, sosial perspektivləri haqqında nikbin əhval-ruhiyyə yaratmış, hazırkı bir çox iqtisadi, siyasi, sosial və mənəvi problemlərin həllinə dəstək olmuşdur [7, s. 689-690].

Yeni neft strategiyası, ilk öncə, Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə ciddi müsbət təsir göstərmişdir. ABŞ hökuməti birmənalı şəkildə Azərbaycanın enerji siyasətini, eləcə də Şərqi-Qərbi enerji-nəqliyyat dəhlizi layihələrini dəstəkləmiş və bu işlərin Azərbaycana və bütün regiona inkişaf və sabit həyat gətirəcəyinə inam nümayiş etdirmişdir.

ABŞ hökumətinin, Konqres və Senatının, o cümlədən Avropa İttifaqının, Cənub-Şərqi Asiyanın inkişaf etmiş ölkələrinin, transmilli korporasiyaların və dünya siyasətinə mühüm təsiri olan başqa qurumların Azərbaycanın enerji

siyasətinə münasibətdə dəyişməz müsbət mövqe nümayiş etdirməsi bu siyasətin gələcək uğurlarına tam inam yaradır [7, s. 690-691].

Bundan əlavə, bu müqavilənin reallaşması və yeni neft strategiyasının uğurları Azərbaycanın Avroatlantik məkana inteqrasiyası prosesini sürətləndirdi və respublikamıza sərmayə qoyulması sahəsində dönüş yaranmasına səbəb oldu.

Azərbaycanın istehsal etdiyi milyonlarla ton neftin dünya bazarlarına çıxarılmasında əvəzsiz rola malik BTC ixrac neft boru kəməri bu gün Xəzərdə zəngin ehtiyatlara malik Qazaxıstan neftinin Qərb bazarlarına nəqli baxımından da müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Bunun ardınca dünyanın ən böyük qaz yataqlarından biri olan “Şah Dəniz” yatağının işlənməyə cəlb olunması və burada hasil olunan qazın dünya bazarlarına çıxarılması məqsədilə Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin (Bakı-Tbilisi-Ərzurum) inşası və istismara verilməsi Azərbaycanın müasir Avropanın və dünyanın enerji təhlükəsizliyindəki rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmış oldu [29].

Şahdəniz qaz yatağının ehtiyatı 1 tr. kub. metrdir və bu göstərici ilə hazırda dünyada işlənməkdə olan ən böyük qaz yataqlarından biridir. Şahdəniz Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişi 1996-cı il iyunun 4-də Bakıda imzalanmışdır. Şahdənin qaz ixracı sistemini Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (CQBK) təşkil edir. Bu kəmərlər başlanğıcını Səngəçaldan götürür, Azərbaycanın və Gürcüstanın ərazisində 690 km-dən çox məsafə qət edərək Türkiyə sərhəddinə çatır. Bütövlükdə bu xətt Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri adlanır. 2008-ci ildən etibarən Azərbaycan qazı tarixdə ilk dəfə olaraq Türkiyədən, Yunanıstan vasitəsilə Avropa Birliyinə nəql olunmağa başlamışdır və gələcəkdə bu sahədə ixracatın daha da artması gözlənilir [6, s. 97-98].

Son illərdə “Abşeron” yatağında “Total” şirkəti ilə birlikdə aparılan uğurlu kəşfiyyat işləri və “Ümid” yatağının açılması, BP ilə imzalanmış hasilatın pay bölgüsü sazişi çərçivəsində “Şəfəq-Asiman” yatağında seysmik tədqiqat proqramının başa çatdırılması, Almaniyanın RWE şirkəti ilə “Naxçıvan” perspektiv strukturu üzrə əsas kommersiya prinsiplərinin razılaşdırılması, ARDNŞ ilə “Statoil” şirkəti arasında “Zəfər-Məşəl” blokunun kəşfiyyatı və işlənməsinə dair

qarşılıqlı anlaşma memorandumunun imzalanması, mövcud layihələr üzrə görülən işlər və perspektiv strukturlardan gözlənilərimiz Xəzərin Azərbaycan sektorunda potensialın proqnozlardan çox olacağına dəlalət edir [29].

ABŞ-ın Enerji İnformasiya İdarəsinin hesablamalarına görə, Xəzərin bütün sahilyanı ölkələrinin ümumi gündəlik neft hasilatı 945 min barel təşkil edir və bunun 890 min bareli (94%) Azərbaycanın payına düşür [37].

2013-cü ildə ölkədə 43,5 milyon ton neft və 29,4 mlrd kub metr qaz hasil olunmuşdur. 2012-ci illə müqayisədə neft hasilatı 0,1 milyon ton, qaz hasilatı isə 2,5 mlrd kub metr çox olmuşdur [35].

Hesablamalara görə deyə bilərik ki, 2015-ci ildə ölkə üzrə qaz hasilatını laylara vurulan həcm istisna olunmaqla 20 milyard kubmetrə çatdırmaq, 2025-ci ilə qədər isə bu həcmi təxminən iki dəfə artırmaq üçün real imkanlar vardır [29].

Şahdəniz yatağının 2-ci fazasının investisiyası ilə bağlı qərar Nabukkonun qərb qolunun və ya Trans-Adriatik qaz boru kəmərinin (TAP) Avropa İttifaqına əsas ixrac marşrutu seçilməsi ilə bağlı qərar verilməməsi səbəbindən ləngiyirdi. Lakin, 2013-cü ilin iyul ayında qazın Azərbaycandan Gürcüstan, Türkiyə, Yunanıstan və Albaniya vasitəsilə Cənubi İtaliyaya ixracı ilə bağlı TAP layihəsinin lehinə qərar verildi. Başlangıç üçün Şahdəniz – 2 yatağının 2016-cı ildən etibarən illik 2 mlrd kub metr istehsalla fəaliyyətə başlaması, 2018-ci ildə qazın Türkiyəyə çatdırılması nəzərdə tutulur. 2019-cu ilin ikinci yarısında isə Azərbaycan təbii qazının Yunanıstan vasitəsilə Aİ-yə çatdırılması planlaşdırılır. Aİ-nin enerji məsələləri üzrə komissarı Günter Ottinger də bildirmişdir ki, Cənub dəhlizi uzun müddət ərzində Aİ-nin qaz tələbatını qarşılamaq potensialına malikdir [28, s. 42-43].

2014-cü il sentyabrın 20-də Bakıda “Əsrin müqaviləsi”nin 20 illiyi və “XXI əsrin müqaviləsi” adlandırılan “Cənub qaz dəhlizi”nin təməlqoyma mərasimi keçirilmişdir.

Şahdəniz-2” layihəsi çərçivəsində hasil olunacaq qazın Yunanıstan, İtaliya və Cənub-Şərqi Avropadakı istehlakçılara çatdırılması üçün konsorsium tərəfindən Trans-Adriatik Boru Kəmərinin (TAP) seçilməsini və 16 milyard kubmetrdən çox

Azərbaycan qazının uzunmüddətli sazişlər əsasında Avropa Birliyi ölkələrinə və Türkiyəyə tədarük olunması barədə razılığa gəlinməsinə bu ilin (2013) mühüm hadisələrindən hesab etmək olar [29].

Azərbaycan və Türkiyə arasında planlaşdırılan TANAP – Transanadolu qaz kəmərinin inşasına dair (2012-ci ilin iyun ayında) ikitərəfli sazişlərin imzalanması iki qardaş ölkə arasında strateji əməkdaşlığı yeni səviyyəyə qaldırmış, eyni zamanda Avropanın enerji təhlükəsizliyi məsələsinin praktiki həllinə şərait yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqı ölkələri enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi məsələləri ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanla müxtəlif səviyyədə danışıq və müzakirələr aparılmasında davamlı fəallıq göstərməkdədirlər. Bir sıra ölkə rəhbərlərinin Avropa Komissiyasının, ABŞ-ın, ümumiyyətlə 30-dan çox dövlətin yüksək vəzifəli nümayəndə və diplomatlarının iştirak etdiyi IV Beynəlxalq enerji sammitinin 2008-ci ilin noyabrında Bakıda keçirilməsi heç də təsadüfi deyildir. Mahiyyətə, Xəzər dənizi, Qara dəniz və Baltik dənizi hövzəsində enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı yeni əməkdaşlıq formatının yarandığına dəlalət edən bu sammit Azərbaycanın xüsusi diqqət yetirməli ölkə olduğunu bir daha sübut etmiş oldu [29].

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan diplomatiyasının mühüm qələbəsi olan “Əsrin müqavilə”sinin imzalanmasından sonra həyata keçirilən uğurlu neft strategiyasının mühüm tərkib hissələrindən olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ərzurum kimi layihələrin reallaşdırılması Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə, iqtisadiyyatının inkişafına, Qərbdən ölkələri ilə əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın hasil etdiyi təbii qazın mümkün qədər müxtəlif və şaxələndirilmiş nəqliyyat marşrutları ilə ixracının və diversifikasiya kursunun tərəfdarı olan ölkə başçısı İlham Əliyev Azərbaycan qazını dünya bazarına çıxaracaq 4 iri layihənin (Şahdəniz-2, SCP, TANAP və TAP) vaxtında həyata keçirilməsi və bu işlərdə qarşıya çıxacaq problemlərin operativ həlli məqsədilə xüsusi sərəncam imzalamışdır. Bu layihələrin həyata keçirilməsi Xəzər

regionu ölkələrinin nəhəng enerji potensialından səmərəli istifadə olunmasına şərait yaradacaq, seçimlərimiz Azərbaycanın reallaşdırdığı transregional enerji layihələrinin yerinə yetirilməsi ilə nəticələncək və Avropanın enerji təhlükəsizliyində ölkəmizin rolunu daha da yüksəltməyə imkan yaradacaq, bundan əlavə digər strukturlarda nəhəng işlərin tezliklə başlanmasına, Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşlarının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına və ölkəmizin iqtisadi nüfuzunun daha da güclənməsinə şərait yaradacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

1991-ci ildə SSRİ-nin süqutundan sonra onun ərazisində yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə dünyanın siyasi xəritəsi dəyişmiş oldu. Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan hesabına Xəzəryanı dövlətlərin sayının beşə yüksəlməsi də Xəzərin hüquqi statusuna yenidən baxılması zərurətini yaratdı. Bununla da, Xəzər hövzəsində sahil dövlətlərinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi və Xəzərdən istifadə məsələsi öz plana çəkildi. 1992-ci ildən etibarən Xəzərin hüquqi statusu probleminin həlli ilə bağlı Xəzərətrafı dövlətlər arasında müxtəlif səviyyəli görüşlər təşkil edildi. Beləliklə, problemin həllində fərqli mövqelərin meydana çıxması ilə hələ də öz həllini tapa bilməyən və Xəzəryanı dövlətlərin xarici siyasətində mühüm yer tutan hüquqi status məsələsi ilə bağlı danışıqlar aparılmağa başlandı. Qeyd etmək lazımdır ki, sahiləyən dövlətlər arasında problemin həlli ilə bağlı uzun müddət aparılan danışıqlar sırf nəzəri sahədən təcrübəyə keçmişdir. Buna baxmayaraq, Xəzərin hüquqi statusu hələ də həllini tapmadığından Xəzəryanı dövlətlər arasında müzakirə obyektı olaraq qalmaqda davam edir. Hüquqi status məsələsi ilə bağlı müzakirələrin gedişatı göstərdi ki, Xəzərin hüquqi statusu məsələsinə hər bir sahiləyən dövlət fərqli mövqedən yanaşır və bu zaman beynəlxalq hüquq normalarından deyil, daha çox milli maraqlarının tələbindən çıxış edirlər.

Problemin həlli ilə bağlı bütün mövqelərin və yanaşmaların təhlili əsasında belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Xəzər beynəlxalq göldür və bu səbəbdən onun hüquqi rejimi milli sektorlara bölgü prinsipinə əsaslanmalıdır. Belə ki, Xəzərin coğrafi xüsusiyyətləri, dünya okeanı və dənizlərinə birbaşa çıxışının olmaması onun göl hesab edilməsinə əsas verir. Bölünmə məsələsi ilə əlaqədar qeyd etmək olar ki, Xəzər 1991-ci ilədək Rusiya (Çar Rusiyası, daha sonra SSRİ) və İran arasında müxtəlif illərdə imzalanmış müqavilələrdən də aydın olduğu kimi heç vaxt bu dövlətlərin ümumi istifadəsində (kondominium variantı) olmamış, dövlətlər arasında gölün xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bölünmüş və istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, əgər Xəzər beynəlxalq hüququn ümumi normalarına əsasən beynəlxalq göl kimi milli sektorlara bölünərsə, hər bir dövlət öz sektorunda

müxtəlif məsələlər üzrə fəaliyyət sərbəstliyi əldə etmiş olar. Dəniz kimi qəbul edildiyi təqdirdə isə, 1982-ci il Beynəlxalq Dəniz Hüququ Konvensiyasının normalarının tələbindən irəli gələrək ərazi suları, milli sular və xüsusi iqtisadi zonanın hər biri üçün ayrı-ayrılıqda müəyyən edilmiş müxtəlif formalı istifadə rejimi tətbiq edilməlidir. Bununla yanaşı, Beynəlxalq Dəniz Hüququ Konvensiyasında bütün dövlətlər üçün naviqasiya azadlığı nəzərdə tutulduğundan Xəzər dəniz kimi qəbul edildiyi halda Volqa çayı vasitəsilə bütün dövlətlər üçün açıq olmalıdır. Belə vəziyyətin meydana gəlməsi hələ də tam şəkildə öz həllini tapmamış Xəzərdən istifadə rejimi, enerji təhlükəsizliyi, ətraf mühitin qorunması ilə bağlı əlavə problemlər yaratması səbəbindən sahiləyən dövlətlərin Xəzər regionuna dair maraqları ilə ziddiyyət təşkil edə bilər. Ən mühüm məqam isə ondan ibarətdir ki, dövlətlərin sahiləyən zonaları arasındakı məsafə Konvensiyanın müddəalarına uyğun olaraq Xəzərin dəniz kimi ərazi suları, kontinental şelf və xüsusi iqtisadi zonaya bölünməsinə mümkün deyil. Yəni, Xəzərin sahəsi belə bölgünü tətbiq etməyə imkan vermir.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq Xəzərin hüquqi statusu probleminin həlli istiqamətində aşağıdakı təklif və tövsiyələrə riayət edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- Xəzərin statusu beynəlxalq göl olaraq qəbul edilməli, hüquqi rejimi isə orta xətt üzrə milli sektorlara bölgü prinsipi əsasında müəyyənləşdirilməlidir;
- Xəzərdən istifadə ilə əlaqədar müxtəlif aspektli məsələləri tənzimləmək məqsədilə müəyyən normalar sistemi işlənilib hazırlanmalıdır;
- Bu zaman Xəzərətrafı dövlətlərin maraqları, artıq mövcud olan beynəlxalq təcrübə və beynəlxalq hüquq normaları nəzərə alınmalıdır;
- Xəzəryanı dövlətlər problemin həlli istiqamətində güclü siyasi iradə nümayiş etdirərək real addımlar atmalıdır;
- Bu məqsədlə yüksək səviyyəli görüşlər vasitəsilə fəaliyyətlərini gücləndirməlidir;
- Xəzərin statusunun müəyyən edilməsi sahəsində Azərbaycan rəhbərliyinin göstərdiyi ardıcıl səy alqışlanmalıdır;

- Azərbaycan diplomatiyası Xəzəryanı dövlətlərin xarici işlər nazirləri ilə siyasi və humanitar əlaqələri genişləndirməlidir;
- Xəzəryanı dövlətlərin Xəzərin ekologiyası sahəsində qüvvələrinin birləşdirilməsinə ciddi ehtiyac vardır;
- Xəzəryanı dövlətlərin Xəzərin resurslarından istifadə olunmasında beynəlxalq hüquq normalarına riayət etmələrinə ciddi ehtiyac duyulur;
- Azərbaycanın və digər Xəzəryanı ölkələrin Xəzərin qorunması işində xalq diplomatiyasına ciddi diqqət yetirmələri vacibdir.

Ümumiyyətlə, Xəzərin hüquqi statusu problemi Xəzəryanı dövlətlərin müasir beynəlxalq vəziyyətinə təsir göstərən amillərdən biridir. Bu baxımdan, Xəzərin statusu probleminin həlli dövlətlərin müasir geosiyasi vəziyyəti kontekstində mühüm beynəlxalq əhəmiyyət daşıyır. Dünya bazarında neft və təbii qaz kimi enerji ehtiyatlarına ehtiyacın artması, bu ehtiyatların istismarı və daşınması ilə bağlı reallaşdırılan transregional layihələrdə dünya ölkələrinin iştirakı, ixrac kəmərlərinin təhlükəsizliyi Xəzərin hüquqi statusu probleminin məhz beynəlxalq hüquq normaları əsasında həllinin zəruriliyini göstərir. Xəzər regionunda mübahisəli məsələlərin həlli, təhlükəsizlik mühitinin formalaşması və sabitliyin bərqərar edilməsi həm Xəzər hövzəsi ölkələrinin iqtisadi inkişafına, həm də regionun enerji ehtiyatlarının birgə istismarında əməkdaşlığı gücləndirməyə çalışan ölkələrin imkanlarının genişlənməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrdə Xəzəryanı dövlətlərin yüksək vəzifəli şəxslərinin görüşlərinin intensivləşməsi nəticəsində tərəflər arasında prinsipial məsələlər üzrə müəyyən razılıq əldə edilmişdir. Belə vəziyyətin yaranması isə yaxın gələcəkdə Xəzərin hüquqi statusu probleminin kompleks şəkildə həllinə nail olunması ilə bağlı inamı artırır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar.- sentyabr, 2002-oktyabr, 2002-/ H. Əliyev; burax. məs. R. Mehdiyev. Bakı : Azər nəşr , 2012.
2. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003.
3. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М.: Междунар. отношения, 2009.
4. Дарабади П. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века. Москва 2010.
5. Darabadi P., Əliyev N. Xəzər bölgəsində geosiyasi rəqabət və Azərbaycan. Bakı 2001.
6. Bağırov E. Xəzər regionunda Azərbaycanın milli mənafeyinin prioritet istiqamətləri. Bakı 2008.
7. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı 2005.
8. Həsənov S. Dövlətlərarası münasibətlərdə Xəzərin statusu məsələsi. Bakı, Elm 2002.
9. Əliyev A. Sahilyanı dövlətlərin Xəzər siyasəti. Bakı, Tarix və onun problemləri, №1-2 2009.
10. Əliyev G. Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqlar və Azərbaycanın sülh diplomatiyası, Bakı 2009.
11. Samedbeyli P., Kuruçim A., Hidropolitik boyutunda Azərbaycan-Gürcistan-Türkiyə ilişkileri, Ankara, kasım 2002.
12. Süleymanov Ə. Xəzərin milli sektorlara bölünmə prinsipində regional təhlükəsizlik problemi. Bakı 2011.
13. Süleymanov Ə., Məmmədov K., Xəzər regionunda təhlükəsizlik probleminə müxtəlif yanaşmalar. Bakı Universitetinin xəbərləri 2010, Sosial-siyasi elmlər seriyası №2.
14. Aras B. Avrupa Birliğı ve Hazar bölgesi: jeopolitik araştırma raporu. TASAM Stratejik Rapor NO:3, şubat 2005.

15. Avcı E. Hazar`ın statü sorunu ve sahil devletlerin konuya yaklaşımları. Uluslararası Stratejik Bakış Enstitüsü, nisan 2014.
16. Oğan S. Hazarda tehlikeli oyunlar: Statü sorunu, Paylaşılamayan kaynaklar ve Silahlanma yarışı. Avrasya Dosyası, Türkmenistan Özel, Yaz 2001, Cilt: 7, Sayı: 2.
17. Vural Z. Hazar havzası enerji kaynaklarının uluslararası politikadaki yeri ve Türkiye`ye etkisi. Ankara 2006.
18. Gökçe M. Sovyet sonrası dönemde Hazar çevresinde yaşanan rekabet, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research, Volume 1/3 Spring 2008.
19. İşcan İ.H. Uluslararası enerji güvenliği açısından Hazar bölgesi enerji ekonomisi ve Hazar Denizi`ni paylaşım sorunu. Sosyoekonomi, Özel sayı 2010-EN.
20. Qurbanov İ. Hazar havzasında Stratejik Oyunlar: hukuki statü sorunu ve uluslararası enerji politiği. TURAN-SAM Dergisi, Cilt:3, Sayı:12, sonbahar 2011.
21. Şenyurt Y. Hazar ve Basra körfezi havzalarının enerji kaynakları üzerinde stratejiler ve Türkiye. Ankara 2010.
22. Turan A.P. Hazar havzası`nda enerji diplomasisi. Bilge Strateji, Cilt 2, Sayı 2, bahar 2010.
23. Shamsdoulatabadi S.M. A theoretical analysis of the Caspian region. World affairs winter 2009, vol. 13, No 4.
24. Mamedov R.F. International – legal status of the Caspian Sea in its historical development. The Turkish Yearbook , Vol.XXX 2000.
25. Kapyshev A. Legal status of the Caspian Sea: history and present. European Journal of Business and Economics, Volume 6, 2012.
26. Shaffer B. The Geopolitics of the Caucasus. The Brown Journal of World Affairs, spring/summer 2009, Volume XV, Issue II.
27. Ramazanova E. The Caspian Sea: Legal Challenges of Delimitation between Littoral States. University of Tromso, fall 2012.

İNTERNET RESURLARI

28. Christof Van Agt. Caspian oil & gas: new perspectives beyond projects and pipelines. CIEP Paper 2014/01.
http://www.clingendaenergy.com/inc/upload/files/Ciep_paper_2014-01.pdf
29. Rzayev R. Enerji sektorunda beynəlxalq əməkdaşlıq genişlənir. İqtisadiyyat 2013.
http://www.encharter.org/fileadmin/user_upload/document/International_Cooperation_in_the_Development_of_the_Energy_Sector_-_Rzaev.pdf
30. Avrasya Enerji Savaşları kəsım 2013 <http://www.enderuncemiyeti.org/wp-content/uploads/Avrasya-Enerji-Sava%C5%9Flar%C4%B1.pdf>
31. Efeğil E. Washington`un Hazar havzası politikası ve Türkiye. Avrasya Dosyası
<http://www.21yyte.org/assets/uploads/files/187-202%20ertan.PDF>
32. http://journal.yasar.edu.tr/wp-content/uploads/2012/10/26_Sayi_1_makale_Cenk-Sevim.pdf
33. <http://www.21yuzyildergisi.com/assets/uploads/files/67.pdf>
34. <http://www.eia.gov/countries/regions-topics.cfm?fips=CSR>
35. www.socar.az
36. <http://jurnal.meclis.gov.az/news.php?id=253>
37. <http://m.apa.az/?c=show&id=311304&l=az>
38. <http://rst.az/?p=3533>
39. <http://newtimes.az/az/politics/3108>
40. <http://newtimes.az/ru/geopolitics/3086>
41. <http://sesqazeti.az/az/news/kivdf/352873>

РЕЗЮМЕ к магистерской диссертации Махмудовой Нураны Сахиб г.**«Проблема Каспийского моря в дипломатических отношениях»****Научный руководитель – проф. Абдуллаев Б.М.**

Актуальность темы – После распада Советского Союза, с появлением независимых государств, в Каспийском регионе возникла проблема определения правового статуса Каспийского моря. В связи с неразрешённостью, проблема остаётся главной темой обсуждения среди прибрежных государств. Скорейшее разрешение проблемы, с точки зрения влияния на энергетическую безопасность региона и в целом обеспечения стабильности региона, актуальна и очень важна.

Цель исследования - изучение проблемы правового статуса Каспийского моря на основе анализа различных подходов, международно-правовых норм и практики, найти возможный вариант разрешения проблемы.

Объект исследования – проблема правового статуса Каспийского моря, исследование роли Каспийского региона во внешней политике региональных и нерегionalных государств.

Новизна исследования – комплексное исследование различных позиций в связи с определением правового статуса Каспийского моря, настоящей ситуации и разрешение подобных ситуаций в международной практике, а так же широкий анализ каспийской политики нерегionalных государств, назначение конкретных предложений и рекомендаций по направлению определения правового статуса Каспия.

Структура работы – диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы. В конце работы даны предложения и рекомендации.

SUMMARY of the master's thesis of Mahmudova Nurana Sahib g.**“The problem of the Caspian Sea in diplomatic relations”****Scientific adviser – prof. Abdullayev B.M.**

Relevance of the subject – After the collapse of the Soviet Union and emerging new independent states in the Caspian region, the problem of determining the legal status of the Caspian Sea was occurred. This issue is remaining as the main topic of discussion for the Caspian states, due to the fact that this problem is still has an unsolved status. The quick solution of the problem is actual and has a great importance considering its impact on the regional energy security and ensurance of the stability within the whole region.

Purpose of research – to investigate the problem of the legal status of the Caspian Sea, to analyse different approaches offered for the solution of the problem, and to find a possible solution considering analysis of the international legal norms and practices.

Object of research – to study the problem of the legal status of the Caspian Sea and to investigate the role of the Caspian Sea in the foreign policy of regional and non-regional countries.

Innovation of research – a comprehensive study of different approaches for the defining the legal status of the Caspian Sea, current cases and international experience on solution of similar problems; a broad analysis of the foreign policy conducting by non-regional actors on the Caspian region; delivering specific proposals and recommendations for the solution of the problem on legal status of the Caspian Sea.

Structure of thesis - The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and list of references. At the end of the thesis the relevant proposals and recommendations were given.